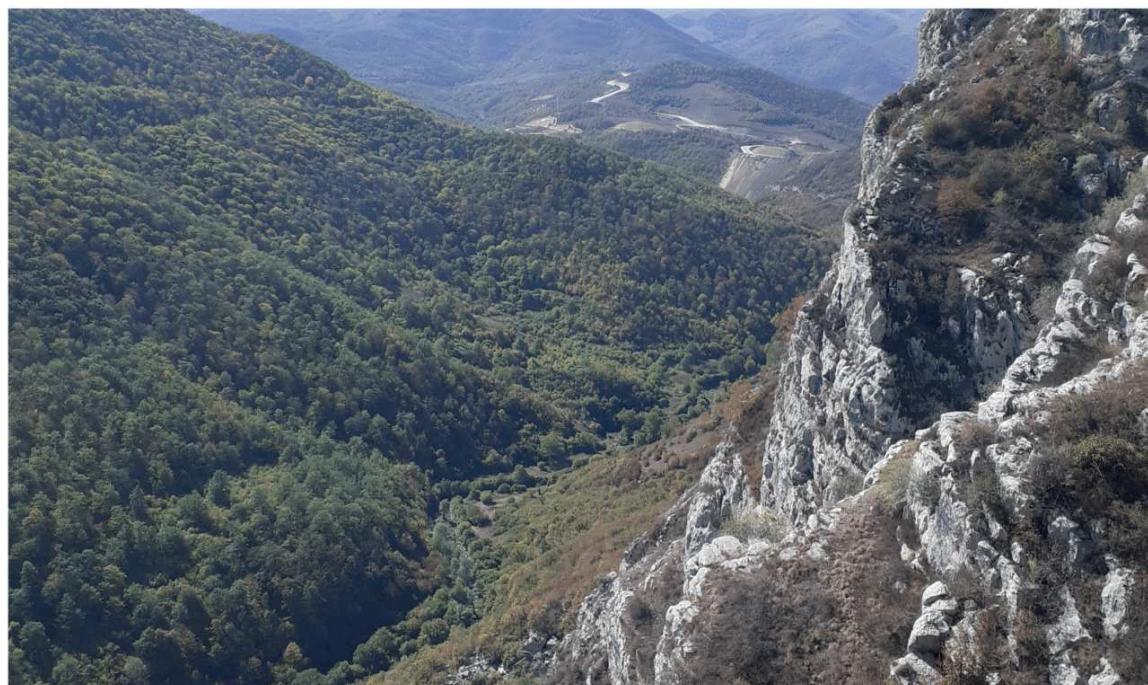

KONRAD
ADENAUER
STIFTUNG

ЗАЛАГОДЖЕННЯ
ЗАМОРОЖЕНИХ КОНФЛІКТІВ:
**ДОСВІД ДРУГОЇ
КАРАБАСЬКОЇ ВІЙНИ
ТА ЇЇ УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ**

КИЇВ – 2022

Залагодження заморожених конфліктів: досвід Другої Карабаської війни та її уроки для України

Київ – 2022

Авторський колектив:

- **Давимука Олександра**, директор громадської організації «Центр міжнародної безпеки» (Розділ 5);
- **Замікула Микола**, експерт громадської організації «Центр міжнародної безпеки» (Розділ 3);
- **Іващенко Богдан**, експерт громадської організації «Центр міжнародної безпеки» (Розділ 4);
- **Каракуц Андрій**, голова Центру прикладних досліджень (Розділ 4);
- **Кононенко Костянтин**, радник директора Національного інституту стратегічних досліджень (Розділ 1);
- **Копчак Володимир**, керівник Південно-Кавказької філії Центру досліджень армії конверсії та роззброєння (м. Тбілісі, Грузія), (Розділ 2);
- **Чебаненко Дар'я**, заступниця директора громадської організації «Центр міжнародної безпеки» (Розділ 5).

Дослідження підготовлене громадською організацією «Центр міжнародної безпеки» за підтримки Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні.

Інформація та погляди, викладені в цьому дослідженні, належать авторам і не обов'язково відображають офіційну думку Фонду Конрада Аденауера.

Усі частини цієї публікації захищенні авторським правом. Жодна частина цієї публікації не може бути перекладена, скопійована, відтворена будь-якими електронними, механічними або іншими засобами, зберігатися або оброблятися електронними системами без попереднього дозволу авторів.

Координація проекту: Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні, м. Київ.

© Центр міжнародної безпеки, 2022

© Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні, 2022

Подяка:

Автори дослідження висловлюють подяку іноземним експертам, які брали участь в опитуванні в рамках проекту.

Громадська організація
«Центр міжнародної безпеки»
02092, м. Київ
вул. Бородіна Інженера 5-А
тел.: + 380999833140
E-mail: cntr.bezpeky@gmail.com
<https://intsecurity.org/>

Представництво Фонду Конрада
Аденауера з.о. в Україні
01024, м. Київ
вул. Богомольця, 5, офіс 1
тел.: +380444727443
E-mail: Office.Kiev@kas.de
<https://www.kas.de/uk/web/ukraine/home>

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. МІЖНАРОДНИЙ ВИМІР КАРАБАСЬКОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ	7
Перебіг мирного процесу карабаського врегулювання напередодні 44-денної війни та роль в ньому зовнішніх акторів	7
Чому не спрацював мирний процес в форматі Мінської групи ОБСЄ	9
Тристороння заява про припинення вогню та її роль в якості нової «дорожньої карти» мирного врегулювання карабаського конфлікту	13
Зміни регіонального балансу сил за підсумками 44-денної війни та їх вплив на подальший процес мирного врегулювання карабаського конфлікту	16
Перспективи мирного врегулювання карабаського конфлікту.....	21
РОЗДІЛ 2. ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ 44-ДЕННОЇ ВІЙНИ ЗА КАРАБАХ: ІНТЕРЕСИ ТА ПОЛІТИКА ПРОТИБОРЧИХ СТОРІН, КЛЮЧОВИХ ЗОВНІШНІХ АКТОРІВ	29
Загальний нарис ситуації інтересів та позицій напередодні 44-денної війни	29
Внутрішньополітичний контекст позиції Туреччини	30
Інтереси російського режиму в Карабасі	31
Карабаське питання як фактор впливу на внутрішню політику Вірменії	32
Карабаське питання у внутрішньополітичному та суспільному дискурсі Азербайджану.....	38
РОЗДІЛ 3. ВІЙСЬКОВИЙ ВИМІР КАРАБАСЬКОГО КОНФЛІКТУ: РЕЗУЛЬТАТИ ТА УРОКИ 44-ДЕННОЇ ВІЙНИ.....	42
Зусилля Азербайджану щодо розбудови військового потенціалу	42
Зусилля Вірменії зі збереженням статус-кво в зоні конфлікту	45
44-денна війна (27 вересня – 9 листопада 2020 р.): перебіг подій в зоні конфлікту	47
Результати та уроки 44-денної війни	52
РОЗДІЛ 4. ЕКОНОМІЧНИЙ ВИМІР КАРАБАСЬКОГО КОНФЛІКТУ	56
Вплив економічного фактору на потенціал сторін конфлікту при підготовці до 44-денної війни	56
Економічний потенціал тимчасово окупованих територій Азербайджану напередодні 44-денної війни	58
Економічна ціна, результати та наслідки 44-денної війни для Вірменії	60
Економічний аспект війни та відбудови звільнених територій для Азербайджану	62
Ключові економічні інтереси інших акторів в умовах нового статус-кво в зоні вірмено- азербайджанського конфлікту	65
Перспективні регіональні проекти в економічній сфері та їх вплив на процес потенційної нормалізації азербайджано-вірменських відносин.....	67

РОЗДІЛ 5. ГУМАНІТАРНА СФЕРА КАРАБАСЬКОГО КОНФЛІКТУ	71
Гуманітарні проблеми та загрози в зоні конфлікту напередодні 44-денної війни	71
Соціально-гуманітарне забезпечення та умови життя на тимчасово окупованих територіях Азербайджану напередодні 44-денної війни	74
Питання біженців після завершення 44-денної війни	76
Актуальні проблеми відновлення звільнених територій Азербайджану в гуманітарній сфері	79
Перспективи реінтеграції непідконтрольних територій Азербайджану.....	81
Роль міжнародних організацій у вирішенні гуманітарних проблем регіону	83
ВИСНОВКИ.....	85

ВСТУП

Ескалація вірмено-азербайджанського конфлікту восени 2020 року стала для світу несподіванкою. Не можна сказати, що такий розвиток подій був в принципі неочікуваний – враховуючи характер протистояння та антагоністичну риторику сторін, а також консолідовану позицію азербайджанського суспільства щодо необхідності відновлення територіальної цілісності, що вступала в протиріччя з неготовністю Вірменії переглянути переможні для себе результати Першої Карабаської війни. Проте для сторонніх спостерігачів звичною стала ситуація, коли «заморожені» конфлікти на територіях колишнього СРСР продовжували тліти десятиліттями без суттєвих загострень, і вони прогавили момент, коли поновлення повномасштабної війни в Карабасі стало неминучим. Багато експертів та політиків були переконані в перевагах дипломатичного шляху вирішення конфліктів (хоча практика не підтверджувала цю тезу), і не думали про готовність сторін до зміни статус-кво силовим шляхом.

44-денна війна показала помилковість цих тверджень. Її результати змінили регіональну ситуацію навколо Карабаху. Перемога Азербайджану продемонструвала, що силовий інструментарій може принести успіх там, де тривалий дипломатичний процес зазнав поразки. Це в свою чергу актуалізує питання, відповіді на які мають глобальне значення для конфліктології та вироблення шляхів медіації. В чому полягає рецепт успіху Баку? Чи може він бути застосований щодо інших невирішених конфліктів? Чи означають події на Південному Кавказі, що дипломатія зазнала остаточної поразки, і на неї не можна розраховувати як на запобіжник проти масштабної ескалації? Або ж міжнародні посередницькі зусилля були невдалими саме в цьому конкретному випадку через окремі специфічні фактори? І якщо так – яким чином можна уникнути аналогічної невдачі в майбутньому – як для остаточного врегулювання вірмено-азербайджанського протистояння, так і при вирішенні конфліктів в інших регіонах?

Відповіді на всі ці питання особливо актуальні для українського експертного середовища в контексті триваючої російської агресії. Авторський колектив вивчав події на Південному Кавказі для того, щоб зрозуміти, чи є досвід 44-денної війни релевантним для України в контексті її боротьби за звільнення тимчасово окупованих територій. Проте очевидно, що специфіка вірмено-азербайджанського та російсько-українського конфліктів не дозволяють розглядати перший в якості моделі для вирішення другого. Повномасштабне вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 року лише підкреслило різницю між ними, а подальші події показали, що в нашої державі є свій шлях до перемоги та відновлення територіальної цілісності.

Разом з тим це не означає, що уроки 44-денної війни не потребують детального вивчення. Вони залишаються актуальними як з точки зору оцінки регіональної ситуації, так і в контексті впливу на глобальні процеси. Відтак, метою дослідження є визначити, яким чином події на Південному Кавказі восени 2020 року вплинули не лише на перспективу досягнення миру в Карабасі, але й на баланс сил в регіоні та глобальні підходи до процесів врегулювання конфліктів. Головне завдання цієї роботи – охарактеризувати результати 44-денної війни, її наслідки та специфічні риси подій, що її супроводжували в різних вимірах.

Задля цього ми пропонуємо розглянути уроки війни, структуруючи матеріал за кількома ключовими напрямками. В рамках аналізу міжнародного виміру досліджуваної теми аналізуються причини, чому тривалий мирний процес щодо Карабаху зазнав поразки, а міжнародна модерація так і не принесла мир у відносини Азербайджану та Вірменії. При вивченні внутрішньополітичних аспектів теми розглядаються позиції Баку та Єревану щодо питання Карабаху, та вплив цієї проблеми – в її новому вигляді, сформованому за результатами 44-денної війни – на внутрішні процеси в цих країнах. Дослідження військового виміру дозволяє визначити

конкретні причини азербайджанських успіхів та вірменських невдач при підготовці до конфлікту та на полі бою – що особливо цінно, оскільки 44-денна війна стала ймовірно першим в ХХІ столітті повномасштабним міждержавним конфліктом, де зіткнулись відносно рівні за потенціалом опоненти. Аналіз економічних аспектів ситуації навколо Карабаху дозволяє визначити перспективи розвитку Південного Кавказу та можливості інтенсифікації мирного процесу на основі взаємних інтересів та економічної вигоди. Вивчення гуманітарних аспектів проблеми засвідчує глибину вірмено-азербайджанської конфронтації на суспільному рівні, та презентує низку проблемних питань, які можуть стати перепоною для нормалізації відносин між країнами.

Авторський колектив намагався неупереджено висвітлити означені питання, при цьому враховуючи принципову позицію щодо необхідності дотримання норм міжнародного права стосовно конфлікту навколо Карабаху – а саме принципів територіальної цілісності та суверенітету. В рамках підготовки дослідження було здійснене глибинне інтерв'ювання азербайджанських та вірменських експертів. Їхні погляди на передумови, хід та результати 44-денної війни допомогли з різних сторін розглянути досліджуване питання. Ми щиро вдячні їм за допомогу та надані консультації, та сподіваємося, що конфлікт між їх країнами в найближчий час буде вирішено, і стабільний мир повернеться на Південний Кавказ – адже продовження конфронтації вигідне лише зовнішнім силам, які прагнуть забезпечити своє панування в регіоні, нехтуючи інтересами його жителів.

Окрему подяку висловлюємо Представництву Фонду Конрада Аденауера в Україні за підтримку даного дослідження. Сподіваємося, що висновки, до яких ми прийшли, стануть в нагоді щодо реформуванні підходів міжнародної спільноти до медіації міждержавних конфліктів, а окреслені нами причини невдач мирного процесу щодо Карабаху будуть враховані.

РОЗДІЛ 1. МІЖНАРОДНИЙ ВИМІР КАРАБАСЬКОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ

Аналіз міжнародного виміру карабаського врегулювання вимагає надання особливої уваги кільком важливим аспектам досліджуваної проблеми.

По-перше, слід оцінити перебіг мирного процесу, його сильні та слабкі сторони. Необхідно охарактеризувати роль зовнішніх акторів, та визначити ефективність зусиль міжнародних посередників і міжнародних організацій. Перебіг подій навколо Карабаху в 2020 році потребує виявлення причин, які нарешті привели до невдачі дипломатії та переходу у фазу вирішення конфлікту силовим шляхом.

По-друге, необхідно проаналізувати новий регіональний ландшафт, який виник за підсумками 44-денної війни, включаючи новий баланс сил, що впливає на хід карабаського врегулювання, та нові імпульси для мирного процесу, що з'явилися після підписання заяви про припинення вогню від 10 листопада 2020 р.

По третє, потрібно дати огляд перспектив подальшому процесу мирного врегулювання конфлікту в нових післявоєнних реаліях. Слід охарактеризувати його можливі сценарії, в тому числі оцінити перспективи реконфігурації формату врегулювання конфлікту (зокрема, перехід від Мінської групи ОБСЄ до тристороннього формату під російською модерацією або російсько-турецького «пасьянсу»), реанімації формату Мінської групи ОБСЄ або появи альтернативних модераторів переговорного процесу (насамперед беручи до уваги роль ЄС в цьому процесі).

Перебіг мирного процесу карабаського врегулювання напередодні 44-денної війни та роль в ньому зовнішніх акторів

Якщо говорити про хід мирного процесу карабаського врегулювання на протязі майже тридцяти років до початку 44-денної війни, то весь цей час він був переважно сконцентрований під егідою ОБСЄ в рамках спеціально створеного механізму – Мінської групи.

Мінська група була утворена 24 березня 1992 р. на засіданні Ради міністрів закордонних справ країн-учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі в Гельсінкі як міжнародний формат для узгодження умов припинення бойових дій між Вірменією та Азербайджаном та скликання міжнародної конференції під егідою НБСЄ/ОБСЄ з мирного врегулювання карабаського конфлікту¹. Склад групи з часом змінювався, на сьогодні до неї входять Росія, США, Франція, Білорусь, Німеччина, Італія, Туреччина, Фінляндія та Швеція, а також Азербайджан та Вірменія.

Проте, активну роль у переговорному процесі Мінська група почала відігравати лише з 1994р., після того як між Вірменією та Азербайджаном було підписано угоду про припинення вогню (вступила в силу з 12 травня 1994 р.). У грудні 1994 р. на Будапештській зустрічі глав держав та урядів держав-учасниць НБСЄ/ОБСЄ було визнано її мандат як постійного форуму для переговорів щодо мирного врегулювання карабаського конфлікту. Крім іншого, група зокрема мала представити чинному голові ОБСЄ рекомендації щодо створення багатонаціональних миротворчих сил ОБСЄ для Нагірного Карабаху (зокрема, їх чисельності та параметрів, структури командування та управління ними, матеріально-технічного та ресурсного забезпечення, правил проведення операцій тощо). Проте рішення про формування та направлення міжнародного миротворчого контингенту в зону конфлікту так і не було прийнято - передусім через відсутність консенсусу в рамках ОБСЄ та торпедування цієї ініціативи окремими учасниками конфлікту².

В 1996-1997 рр. був сформований нинішній тристоронній формат співголовів Мінської групи у складі РФ, Франції та США. Він фактично узяв на себе всю відповідальність за подальший хід процесу мирного врегулювання.

¹ Mandate for the Co-Chairs of the Minsk Process. 23.03.1995. URL: <https://www.osce.org/mg/70125>

² Передусім Вірменією і самопроголошеною «Нагірно-Карабаською республікою» («НКР»)

Формат Мінської групи ОБСЄ представлявся як оптимальний і максимально збалансований інститут посередників для процесу мирного врегулювання карабаського конфлікту в реаліях 1990-х рр., коли між Росією і Заходом ще не було конфронтації, а обидві сторони намагалися вибудовувати відносини на основі спільноти цінностей та конструктивного співробітництва. В цей період конфлікти на пострадянському просторі розглядалися в консенсусі як важкий спадок радянського минулого та перешкода до досягнення згаданих цілей. Тоді саме Росії, яка зберігала значний вплив на Південному Кавказі, вдалося схилити зачленені до конфлікту сторони до підписання Бішкекської угоди про припинення вогню 1994 р.

В період з 1997 до 2007 р. Мінська група ОБСЄ представила конфліктуочим сторонам три плани мирного врегулювання як основу для переговорів, які в різних модальностях відбивали два запропоновані варіанти врегулювання – поетапний (що передбачав можливість обговорення питання статусу Нагірного Карабаху після звільнення окупованих районів навколо території колишньої НКАО і повернення біженців у місця їх колишнього проживання) та пакетний (що передбачав вирішення цих питань одночасно з наданням Нагірному Карабаху відповідного статусу). Проте усі ці пропозиції були відхилені сторонами конфлікту через те, що перший варіант категорично не сприймався Вірменією, а другий – Азербайджаном. Єдиним відносно позитивним результатом переговорного процесу по суті стало «замороження» конфлікту, що дозволило протягом майже двадцяти років зберігати хитку ситуацію припинення вогню.

У 2007 р. трійкою співголів Мінської групи було запропоновано четвертий, змішаний (пакетно-поетапний) план, що передбачав попереднє узгодження розроблених ними основних принципів врегулювання, які мали бстати відправною точкою для підписання широкомасштабної мирної угоди з остаточного врегулювання конфлікту. Пропозиції щодо таких принципів було передано конфліктуочим сторонам у листопаді 2007 р. в Мадриді (звідси вони отримали свою назву – «мадридські принципи»). Протягом 2008 р. під тиском трійки (в т.ч. значною мірою РФ) Вірменію та Азербайджан вдалося схилити до їх прийняття з певними умовами. Це знайшло відображення в т.зв. Майендорфській декларації за підсумками зустрічі президентів РФ, Вірменії та Азербайджану у Санкт-Петербурзі (листопад 2008 р.)³

Такі дії дозволили фіналізувати роботу щодо доопрацювання «мадридських принципів», оновлену версію яких було оприлюднене у спільній заяві співголів Мінської групи ОБСЄ (10 липня 2009 р., м. Аквіла, Італія) і представлено як «розумний компроміс, заснований на принципах Гельсінського Заключного акту про незастосування сили, територіальну цілісність, рівноправність і самовизначення народів»⁴. Зафіковані у заяві принципи передбачали зокрема:

- (1) повернення територій навколо Нагірного Карабаху під контроль Азербайджану (йшлося про повернення семи окупованих Вірменією в ході війни 1991-1994 рр. районів Азербайджану загальною площею близько 12,6 тис. кв. м);
- (2) надання Нагірному Карабаху тимчасового статусу, що гарантує його безпеку та самоврядування;
- (3) відкриття коридору між Вірменією та Нагірним Карабахом;
- (4) визначення у майбутньому остаточного правового статусу Нагірного Карабаху з урахуванням юридично обов'язкового волевиявлення;
- (5) забезпечення права всіх внутрішньо переміщених осіб та біженців на повернення до місць їхнього колишнього проживання;

³ В декларації вірменська та азербайджанська сторони зокрема зазначили, що «сприятимуть оздоровленню ситуації на Південному Кавказі та забезпеченю встановлення в регіоні обстановки стабільності та безпеки шляхом політичного врегулювання нагірно-карабаського конфлікту на основі принципів та норм міжнародного права...»

⁴ Statement by the OSCE Minsk Group Co-Chair countries. 10.07.2009. URL: <http://www.osce.org/mg/51152>

(6) міжнародні гарантії безпеки, що включають операцію з підтримки миру в регіоні⁵.

Разом з тим, від самого початку імплементації «мадридських принципів» проявила низка «підводних каменів», які у подальшому загальмували весь мирний процес. Оскільки пропозиції трійки посередників мали занадто універсальний характер і не були зорієнтовані на кінцевий результат, вони вимагали розробки більш детального поетапного плану («дорожньої карти») врегулювання конфлікту з конкретизацією термінів реалізації кожного етапу. Неодноразові намагання посередників погодити таку «дорожню карту» зазнали провалу, в тому числі й через те, що кожна з конфліктуючих сторін декларувала свою готовність імплементувати із запропонованого трійкою мирного плану лише ту частину, яку вважала прийнятною для себе.

Попри це, згадані принципи відіграли важливу роль в процесі мирного врегулювання в якості узгодженої основи для переговорів. Починаючи з 2009 р. і аж до початку 44-денної війни саме на них було зосереджено фокус переговорного процесу як у форматі Мінської групи, так і у трьохсторонньому форматі РФ-Вірменія-Азербайджан.

Чому не спрацював мирний процес в форматі Мінської групи ОБСЄ

Як показали події, розробка та просування «мадридських принципів» не дали результату. 44-денна війна значною мірою стала результатом фактичного провалу процесу мирного врегулювання карабаського конфлікту, що тривав перед тим понад 25 років під егідою ОБСЄ.

У цьому контексті варто зауважити, що провал міжнародних зусиль в рамках Мінської групи, наслідком якого стала 44-денна війна, є віддзеркаленням більш ширшої проблеми, пов'язаної із загалом неефективністю міжнародних інституцій, на які покладено відповідальність за підтримання міжнародного миру і безпеки - як на глобальному (ООН), так і на регіональному (ОБСЄ) рівнях. У випадку реагування на кризові ситуації, такі як карабаський конфлікт (або пізніше російська агресія проти України), вони виявилися негнучкими і неадекватними перед новими викликами і загрозами, нездатними до дієвих рішень відповідно до їх статутних завдань. Про це свідчить зокрема неспроможність міжнародної спільноти домогтися виконання чотирьох резолюцій РБ ООН (№822, №853, №874 та №884)⁶, ухвалених ще у 1993 р. на підтримку територіальної цілісності Азербайджану.

Резолюції РБ ООН передбачали чіткий, поетапний варіант врегулювання карабаського конфлікту. Водночас можна констатувати, що він так і не був реалізований, значною мірою, через невиконання обома сторонами конфлікту вимог, що містилися в згаданих резолюціях. В першу чергу це стосується вірменської сторони, яка аж до 2020 р. відмовлялася вивести свої війська з семи окупованих районів Азербайджану за межами самопроголошеної «НКР» під тим приводом, що вони є т.зв. «зоною безпеки» і можуть бути звільнені лише в разі досягнення пакетної угоди щодо остаточного статусу Нагірного Карабаху. Треба зазначити, що Азербайджаном також не було виконано низку вимог згаданих резолюцій зокрема, в частині відновлення економічних, транспортних та енергетичних зв'язків в регіоні.

Ефективному вирішенню карабаського конфлікту могла б сприяти повна консолідація у цьому питанні позицій країн – постійних членів РБ ООН (три з яких – США, РФ, Франція – є співголовами МГ ОБСЄ), включаючи тиск на обидві сторони конфлікту для досягнення взаємоприйнятних компромісів. Але замість цього РФ,

⁵ Statement by the OSCE Minsk Group Co-Chair countries. 10.07.2009. URL: <http://www.osce.org/mg/51152>

⁶ В період з квітня до листопада 1993 р. Радою Безпеки ООН було прийнято чотири резолюції щодо нагірно-карабаського конфлікту (822 від 30.04.1993, 853 від 29.07.1993, 874 від 14.10.1993, 884 від 12.11.1993), які вимагали повного і беззастережного виведення вірменських окупантів сил, що беруть участь у конфлікті, з окупованих районів Азербайджану, а також закликали сторони конфлікту до ефективного та постійного припинення вогню.

США та Франція фактично торпедували прийняття Генеральною асамблеєю ООН резолюції, що зобов'язувала до неухильного виконання згаданих резолюцій РБ ООН. В результаті з усіх вимог резолюцій, в т.ч. щодо негайного припинення бойових дій та звільнення районів, окупованих вірменськими силами за межами колишньої НКАО, було виконано лише вимогу припинення вогню⁷.

Серед причин, чому мирний процес в кінцевому рахунку не спрацював, варто також відзначити максималістські позиції обох сторін конфлікту, їх неналаштованість на поступки і компроміси заради досягнення мирної угоди (передусім з внутрішньополітичних причин), неготовність до гнучкої дипломатії та абсолютизацію власних (часто протилежних і несумісних) позицій і підходів до врегулювання. Замість реального діалогу та пошуку взаємоприйнятних рішень і Вірменія, і Азербайджан свідомо обрали шлях їх імітації в прагненні за будь-яку ціну досягти переваги над супротивником, часто через зловживання нормами і принципами міжнародного права, зокрема використання колізії між принципами територіальної цілісності держав та права народів на самовизначення для легітимізації своєї позиції в міжнародно-правовій площині.

Так, Вірменія, яка вважала себе країною-переможцем в Першій карабаській війні 1991-1994 рр., прагнула до затягування переговорного процесу, сподіваючись, що з часом міжнародне спільнота спочатку де-факто, а потім і де-юре визнає статус-кво, що виник за її підсумками. В переговорному процесі вона ставила за мету передусім утвердження статусу Нагірного Карабаху і отримання гарантій його безпеки на своїх умовах, апелюючи до принципу «права народу на самовизначення» та підкреслючи, що при виході зі складу Азербайджанської РСР Нагірний Карабах виконав усі вимоги, передбачені діючим на той час законодавством. Один з ключових «мадридських» принципів – звільнення окупованих азербайджанських територій – розглядався вірменською стороною виключно в ув'язці із збереженням під її контролем транзитного шляху між Вірменією і Нагірним Карабахом (т.зв. Лачинського коридору) та отриманням міжнародних гарантій безпеки для самопроголошеної «Нагірно-Карабаської республіки».

В свою чергу, Азербайджан, спираючись на численні резолюції РБ ООН (№822, №853, №874, №884), вимагав беззаперечного відновлення територіальної цілісності країни, заявляючи, що питання його юрисдикції над Карабахом і прилеглими територіями не можуть бути предметом переговорів, та декларуючи готовність до вирішення карабаського конфлікту, в разі необхідності, не лише політико-дипломатичним, а й військовим шляхом. Азербайджанська сторона вимагала в якості передумови звільнення Вірменією семи окупованих районів, прилеглих до територій колишньої НКАО, а також виступала за спільне з Вірменією використання Лачинського коридору, наполягаючи на необхідності чіткого визначення меж цього коридору та розглядаючи його частиною більш широкого транзитного шляху, що мав би, крім іншого, забезпечувати зв'язок західних регіонів Азербайджану з Нахічеванською автономною республікою (в тому числі через територію Вірменії). На думку Баку, питання щодо статусу Карабаху мало знайти своє вирішення на кінцевому етапі врегулювання в процесі обговорення за участю двох його громад – азербайджанської та вірменської. Тобто Азербайджан вимагав розглядати це питання виключно із врахуванням позиції біженців, які були змушені покинути регіон внаслідок окупації.

Проблема повернення біженців стала одним з найбільш чутливих і контроверсійних питань у позиціях сторін. Азербайджан наполягав на беззастережному поверненні азербайджанських біженців у місця колишнього проживання і лише після цього погоджувався розглядати питання волевиявлення для

⁷ При цьому мова йде про повномасштабні бойові дії, натомість напруга на лінії зіткнення нікуди не зникала, що призводило до перманентних інцидентів.

вирішення питання про статус Карабаху⁸. Водночас Вірменія дотримувалася позиції, що повернення біженців не відіграє визначальної ролі для волевиявлення населення регіону, апелюючи до даних останнього перепису населення СРСР 1989 р., відповідно до якого в НКАО проживало 189029 жителів, з них 145450 вірмен, 40632 азербайджанці та 2.417 слов'ян.

При цьому обидві сторони у досягненні своїх цілей прагнули покладатися не стільки на переговорний процес, скільки на військові союзи: Вірменія – на її членство в Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ) та на підтримку Росії, яка розглядалася вірменською стороною в якості основного стратегічного союзника; Азербайджан – на допомогу Туреччини в рамках укладеного у 2010 р. Договору про стратегічне партнерство та взаємодопомогу, який передбачав військову підтримку та здійснення колективної оборони в разі агресії з боку третіх держав.

Іншою причиною, чому мирний процес не спрацював, є різновекторність інтересів країн-співголів Мінської групи ОБСЄ, що не дозволило їм визначити спільні позиції і досягти консенсусу з ключових питань врегулювання конфлікту.

Перехід від логіки врегулювання конфлікту (притаманної першим планам врегулювання, відкинутим конфліктуючими сторонами) до логіки менеджменту конфлікту з відкладеним вирішенням найбільш гострих проблем врегулювання (усобленням якої стали «мадридські принципи») мав свої негативні наслідки, що врешті-решт визначило фактичний провал наступного етапу процесу карабаського врегулювання. Зокрема, очевидною помилкою стала відмова міжнародних посередників задіяти ефективний «югославський інструментарій» врегулювання з певним елементом примусу та дієвого виключення війни з опцій у принципі (за моделлю Дейтонських угод 1995 р.). Натомість було віддано перевагу тривалому і безперспективному пошуку компромісів та балансів інтересів усіх сторін, передусім Росії, досягнення консенсусу з якою у принципових питаннях мирного процесу виявилося для США і ЄС важливішим за кінцевий результат.

Зіткнувшись зі складнощами у процесі мирного врегулювання та з відсутністю консолідованого підходу щодо застосування тих чи інших інструментів для розв'язання конфлікту, міжнародні посередники вважали в цих умовах єдиним оптимальним варіантом його «замороження». З огляду на це кожну з країн-співголів Мінської групи ОБСЄ, виходячи з цілей їх політики в регіоні Південного Кавказу та різновекторності їх інтересів, в цілому влаштовував існуючий у конфлікті статус-кво, який дозволяв утримувати певний баланс, що склався в регіоні. Можна також констатувати, що для «західної частини» співголів Мінської групи проблематика карабаського врегулювання була «другорядною» в широкому контексті пріоритетів їх зовнішньої політики.

Так, США розглядали регіон Південного Кавказу та його проблеми крізь призму більш глобальних інтересів, пов'язаних з американською політикою щодо Ірану, відносинами з Туреччиною та ситуацією в Сирії. В результаті політика США щодо низки ключових регіональних проблем, включаючи карабаський конфлікт, довгий час залишалася (і певним чином досі залишається) невизначену, що не дозволяло американській дипломатії чітко сформувати зовнішньополітичні підходи до побудови відносин з Вірменією і Азербайджаном та відповідно до американського посередництва у процесі карабаського врегулювання. Особливо це проявилось в останні декілька років напередодні 44-денної війни, коли адміністрація Д. Трампа самоусунулася від участі у регіональних справах, де-факто визнавши регіон Південного Кавказу зоною привілейованих інтересів Росії та Туреччини.

Франція, попри в цілому провірменські симпатії французького політикуму, також вибудовувала свою політику в регіоні в руслі спільної зовнішньополітичної

⁸ При цьому необхідно врахувати, що Конституція Азербайджану не передбачає проведення місцевих референдумів на окремих територіях держави.

позиції Європейського Союзу, де Південний Кавказ не значився регіоном пріоритетних інтересів ЄС. Це значною мірою зумовило в цілому пасивну позицію цих країн в мирному процесі, що дало Росії можливість перехопити ініціативу та стати окремим важливим модератором карабаського врегулювання.

Росія як співголова Мінської групи постійно намагалася вести власну гру для зміцнення свого впливу в регіоні, прагнучи тримати під контролем як сам конфлікт, так і обох його учасників (Вірменію та Азербайджан). Після започаткування процесу євразійської інтеграції карабаський конфлікт набув для неї також геоекономічного значення, передусім як важіль тиску на Вірменію щодо її приєднання в 2013 р. до Митного союзу і ЄврАЗЕС, а також як засіб шантажу Азербайджану з метою домогтися його більш тісної інтеграції з цими об'єднаннями в обмін на певні преференції в процесі врегулювання. З огляду на це Росія була вочевидь зацікавлена не в остаточному розв'язанні, а швидше в продовженні карабаського конфлікту, підживлюючи його через постачання озброєнь як Вірменії (союзниці РФ по ОДКБ), так і Азербайджану. З іншого боку, вона намагалася позиціонувати себе в регіоні Південного Кавказу як ключового миротворця, демонструючи тим самим свою «незамінність» в мирному процесі та водночас просуваючи вигідні для себе сценарії врегулювання в окремому форматі регулярних тристоронніх зустрічей президентів РФ, Вірменії та Азербайджану (у Санкт-Петербурзі 17 червня 2010 р., Астрахані 27 жовтня 2010 р., Сочі 3 березня 2011 р., Казані 24 червня 2011 р., Сочі 23 січня 2012 р., Відні 16 травня 2016 р., Санкт-Петербургі 20 червня 2016 р.).

У цьому контексті вартий уваги т.зв. «казанський документ», запропонований Росією під час тристоронньої зустрічі в Казані в якості компромісного варіанту основних параметрів майбутньої мирної угоди між Азербайджаном і Вірменією на основі «мадридських принципів». Він зокрема передбачав:

- (1) повернення Азербайджану п'яти (з семи) окупованих Вірменією районів навколо території колишньої НКАО та їх демілітаризацію;
- (2) зняття економічної блокади з Вірменії та утримуваних вірменськими формуваннями територій, запровадженої з боку Азербайджану та Туреччини;
- (3) створення демілітаризованої зони вздовж лінії зіткнення з розміщенням тут міжнародного миротворчого контингенту під мандатом ОБСЄ за участі нейтральних країн в якості гарантії безпеки;
- (4) збереження під вірменським контролем двох окупованих азербайджанських районів з метою створення коридорів для забезпечення безпеки транзиту з Вірменії до утримуваних вірменами територій колишньої НКАО (зокрема Лачинського коридору);
- (5) надання Нагірному Карабаху тимчасового статусу на основі існуючого статус-кво. При цьому визначення постійного статусу регіону шляхом референдуму запропоновано відтермінувати до розв'язання всіх проблемних питань, зокрема проблеми біженців⁹.

Попри те, що частина російських пропозицій, передусім щодо статусу Карабаху, не була сприйнята Азербайджаном, «казанський документ» (з деякими модифікаціями) в якості «дорожньої карти» мирного врегулювання карабаського конфлікту залишився на столі переговорів до початку 44-денної війни.

Водночас, зміни у політиці Росії, зумовлені переходом неоімперської ідеї «російського світу» у фазу практичної, у тому числі силової, реалізації¹⁰, спричинили до кардинального перегляду її підходів до карабаського врегулювання як такого. Кремль почав сприймати карабаський конфлікт як інструмент для підпорядкування всього Південного Кавказу на тлі відстороненості Заходу від активної політики в регіоні, що стало для Москви свого роду карт-бланшем для подальших односторонніх дій. Саме

⁹ Приглашение к миру. Дмитрий Медведев вплотную подошел к примирению Азербайджана и Армении. 24.06.2011. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/1665421>

¹⁰ Починаючи з анексії Криму Росією у 2014 р.

у цьому контексті слід розглядати т.зв. «план Лаврова», що з'явився після квітневої війни 2016 р., головною відмінністю якого від «казанського документа» була пропозиція щодо розміщення в зоні конфлікту російського миротворчого контингенту в якості гаранта безпеки¹¹.

Елементом нової російської стратегії став «експорт хаосу» в регіон, що в проекції карабаського врегулювання мало на меті спровокувати колапс формату співголів Мінської групи ОБСЄ, замінивши його російсько-турецьким дуумвіратом (де Туреччині відводилася роль молодшого партнера); сприяти «астанізації» мирного процесу (на зразок формату, застосованого в Сирії) та остаточно усунути Захід від участі у ньому. Після «оксамитової революції» 2018 р. у Вірменії цей трек в політиці РФ лише посилився, а прагнення Кремля домогтися поразки демократично обраного вірменського уряду Н.Пашиняна уможливило сценарій реалізації згаданих планів за рахунок вірменських інтересів.

Варто визнати, що певну роль каталізатора у цьому російському сценарії зіграв сам уряд Н.Пашиняна, який заявив про доцільність перегляду діючого переговорного формату та фактично відкинув останню редакцію плану врегулювання карабаської проблеми на основі «мадридських принципів», переданого трійкою посередників сторонам конфлікту у червні 2019 р.¹². Цей план зокрема передбачав на першому етапі повернення Азербайджану п'яти окупованих районів, а на другому етапі – ще двох районів навколо території колишньої НКАО, але в обов'язковій ув'язці з визначенням остаточного правового статусу Карабаху¹³.

Відмова вірменської сторони від мирного плану мала наслідком вихід Азербайджану з переговорного процесу і стала тим тригером, що запустив сценарій силового розв'язання карабаської проблеми за мовчазної згоди Кремля та безпосереднього втручання у конфлікт Туреччини, яка від самого його початку недвозначно займала сторону Азербайджану.

Тристороння заява про припинення вогню та її роль в якості нової «дорожньої карти» мирного врегулювання карабаського конфлікту

44-денна війна, що тривала з 27 вересня до 10 листопада 2020 р., зламала усталений статус-кво, який склався в зоні карабаського конфлікту та в регіоні Південного Кавказу в цілому після завершення вірмено-азербайджанської війни 1991 - 1994 рр. Одним з її наслідків в контексті продовження мирного процесу стала фактична втрата дієздатності переговорного формату Мінської групи ОБСЄ, яка виявилася неспроможною ні запобігти початку активних бойових дій, ні зупинити їх, в результаті чого США і Франція були фактично усунуті від подальшого процесу мирного врегулювання. Бенефіціаром конфлікту натомість стала Росія, якій вдалося остаточно перехопити ініціативу та набути (на певний час) статусу головного модератора мирного процесу, нав'язавши обом сторонам конфлікту вигідний для себе варіант врегулювання. Разом з тим, цей варіант в певній мірі також задовольнив іншого регіонального гравця – Туреччину, яка за результатами війни змогла суттєво нарости свою суб'єктність в мирному процесі та напряму впливати на конфігурацію домовленостей щодо умов завершення бойових дій на користь свого союзника Азербайджану.

¹¹ Преображенский И. Есть ли план для Карабаха. 27.10.2020. URL: <https://ridl.io/ru/est-li-plan-dlya-karabaha/>

¹² Атанесян Г. «Когда все недовольны». Почему Никол Пашинян не стал «армянским Манделой». 01.12.2020. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-55139899>

¹³ Пропозиції передбачали «визначення остаточного правового статусу Нагірного Карабаху шляхом проведення у строки, погоджені сторонами, під егідою ООН або ОБСЄ всенародного голосування, яке відбиває вільне волевиявлення населення Нагірного Карабаху і має юридично зобов'язуючий характер відповідно до норм та принципів міжнародного права». При цьому формулювання питання чи питань, що виносяться на голосування, нічим не обмежуватимуться, а будь-який результат поважатиметься сторонами (Раджабов Р. Эндшпиль в карабахской партии или ...?. 13.12.2021. URL: https://cacds.org.ua/rauf_radzhabov_endspill_v_karabahskoy/)

З огляду на це, домовленості про припинення вогню, укладені 10 листопада 2020 р. Росією, Азербайджаном і Вірменією (у вигляді підписання Тристоронньої заяви), спіл розглядати передусім як нову «дорожню карту» врегулювання карабаського конфлікту, що певним чином підводить риску під його попереднім сценарієм на базі «мадридських принципів» та в рамках зусиль Мінської групи ОБСЄ. Тристороння заявя відбиває насамперед нову парадигму, яка означає концентрацію в руках Росії основних інструментів карабаського врегулювання, перетворення їх на важелі впливу на зовнішню і внутрішню політику Вірменії та (в певній мірі) Азербайджану.

Аналіз Тристоронньої заяви від 10 листопада 2020 р. свідчить, що цей документ виходить за рамки традиційної угоди про припинення вогню, оскільки в нього включені положення про повернення Азербайджану територій, що на той час ще перебували під контролем Вірменії, а також про розміщення російських миротворчих сил (загальною чисельністю 1960 військовослужбовців) вздовж лінії зіткнення в Карабасі та в межах Лачинського коридору. Термін його присутності визначений в п'ять років з можливістю автоматичного продовження на нові п'ятирічні терміни за відсутності заперечення сторін¹⁴.

У тексті Тристоронньої заяви також міститься декілька невирішених питань і двозначних положень, які в перспективі потенційно можуть привести до нової кризи. Так, в заявлі вказується, що Вірменія повинна передати Азербайджану контроль над сімома прилеглими до Нагірного Карабаху районами в три етапи – до 15 листопада, 20 листопада та 1 грудня 2020 р.¹⁵ При формуванні списку населених пунктів Агдамського, Кельбаджарського і Лачинського районів, які передавалися під контроль Азербайджану, був застосований адміністративно-територіальний поділ, що діяв на момент розпаду СРСР. Виходячи з цього принципу, передачі не підлягали зокрема території колишнього Мардакертського району Нагорно-Карабаської автономної області, розподілені, згідно з адміністративно-територіальним поділом Азербайджану, між Агдамським, Кельбаджарським і Тертерським районами¹⁶. Надалі такий підхід створив низку проблем для процесу врегулювання.

Також в Тристоронній заяві не містяться модальності майбутнього статусу Карабаху: відповідні положення в тексті документу взагалі відсутні. Така позиція дозволяє Азербайджану підкреслювати неактуальність будь-яких розмов про статус регіону, наполягаючи на тому, що конфлікт вирішено. В Баку наголошують, що єдиним можливим варіантом в таких умовах є відновлення азербайджанської юрисдикції над Карабахом. Проте заява взагалі не торкається практичної імплементації такого сценарію, залишаючи ситуацію де факт невизначеного в умовах присутності в регіоні російського військового контингенту, який виступає своєрідною ширмою для вірменських формувань. Це означає, що врегулювання усіх проблемних питань, пов'язаних з майбутнім цього анклаву, відкладається на невизначений термін і надалі залежатиме від прогресу в імплементації зазначененої заяви та інших домовленостей, досягнутих в ході переговорів між Баку і Среваном за посередництва Москви. Такий підхід відкриває для Росії широкі можливості для маніпуляцій інтересами як Вірменії, так і Азербайджану для реалізації власних імперських амбіцій та посилення свого впливу на регіональні процеси.

Крім того, Тристоронньою заявою не до кінця вирішенні усі проблеми, пов'язані з поверненням внутрішньо переміщених осіб і біженців. Так, утода передбачає, що усі

¹⁴ Заявление Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации. 10.11.2020. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/64384>

¹⁵ Заявление Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации. 10.11.2020. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/64384>

¹⁶ Відзначимо, що Азербайджан в той же час повертає контроль над територіями в західній частині Кельбаджарського району, на яких Вірменія по факту здійснювала господарську діяльність (як наприклад – східна частина Зодського золоторудного родовища, де до 26 листопада 2020 р. вірменською стороною здійснювався видобуток руди).

ці категорії осіб (як ті, що покинули Карабах і прилеглі райони з початком активних бойових дій у вересні-жовтні 2020 р., так і ті, хто покинув ці території ще в 1990-х рр.) можуть повернутися в місця свого колишнього проживання під наглядом Управління Верховного комісара ООН у справах біженців¹⁷. На сьогодні реалізація цього положення заяви відбувається спонтанно, в тому числі через небажання як азербайджанських, так і вірменських біженців повернутися на території, контролювані протилежною стороною. В результаті можна спостерігати процес добровільного розселення таких осіб в інших етнічно однорідних громадах і формування етнічно гомогенного складу населення на повернених Азербайджаном територіях Карабаху та навколо нього, що полегшує їх подальшу інтеграцію, скорочує число випадків примусового переселення та міжгромадського насильства. Проте неврегульованим залишається питання повернення азербайджанських біженців в райони Карабаху, що перебувають під контролем російських військових, що в майбутньому може стати причиною нового загострення конфлікту.

У Тристоронній заяви окремо визначається статус т.зв. Лачинського коридору (території з особливим режимом вздовж дороги від кордону Вірменії до м. Ханкенді/Степанакерту), який повинен залишатися відкритим для транзиту людей, транспорту і товарів; цей транзит гарантуватиметься Азербайджаном та перебуватиме під охороною російських сил впродовж п'яти років¹⁸. Заява також передбачає будівництво альтернативного маршруту коридору, що має з'єднати контролювані російськими військами території Карабаху з Вірменією в обхід м. Шуша, яке за підсумками 44-денної війни повернулось під юрисдикцію Азербайджану. Після розбудови цього маршруту під азербайджанський контроль мали повернутися м. Лачин на низка населених пунктів в Лачинському районі¹⁹.

Також відповідно до заяви, Вірменія взяла на себе зобов'язання забезпечити транспортне сполучення між західними регіонами Азербайджану та Нахічеванською автономною республікою²⁰. В документі було вказано, що контроль за транспортним сполученням по цьому маршруту має гарантувати Прикордонна служба ФСБ РФ. При цьому Вірменія мала виступити гарантом безпеки тієї частини коридору, яка проходитиме через її територію, тоді як Азербайджан є гарантом безпеки Лачинського коридору. Це передбачає формальне дотримання принципу суверенітетуожної із сторін попри те, що обидва коридори перебуватимуть під фактичним російським контролем. В цьому контексті варто звернути увагу на той факт, що заява про припинення вогню зберігає принцип «uti possidetis»²¹, що важливо з огляду на існування інших «заморожених» конфліктів на пострадянському просторі, зокрема в Цхінвальському регіоні (Південний Осетії) і Абхазії (Грузія) та в Придністров'ї (Молдова).

Таким чином, підписання Тристоронньої заяви про припинення вогню від 10 листопада 2020 р., що завершило 44-денну війну, зняло з порядку денного карабаського врегулювання низку гострих питань, пов'язаних в першу чергу з окупацією Вірменією азербайджанських територій навколо колишньої НКАО.

¹⁷ Заявление Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации. 10.11.2020. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/64384>

¹⁸ Заявление Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации. 10.11.2020. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/64384>

¹⁹ Будівництво цього маршруту було завершене Азербайджаном, і це врешті решт призвело до повернення контролю над містом наприкінці серпня 2022 р.

²⁰ Заявление Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации. 10.11.2020. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/64384>

²¹ *Uti possidetis* — принцип в міжнародній практиці, який означає, що нові держави, котрі отримали незалежність, мають ту ж територію і в тих же кордонах, що й раніше, коли вони перебували в статусі колоній або залежних територій, зокрема адміністративних одиниць в складі інших держав. Згідно з правилом, старий адміністративний кордон, що раніше існував в межах території новоутвореної незалежної держави, стає міжнародним кордоном. Даний принцип не є самостійним правовим принципом, оскільки набуває свого правового характеру лише в рамках ширшого міжнародно-правового принципу непорушності кордонів.

Найважливішими кроками в порядку денному на шляху до завершення карабаського конфлікту, що випливають з цього документу та закріплені у подальших заявах від 11 січня 2021 р. та 26 листопада 2021 р., узгоджених Азербайджаном, Вірменією і РФ в тристоронньому форматі, мають стати делімітація і демаркація вірмено-азербайджанського міждержавного кордону, розблокування транспортного сполучення, а також укладання всеосяжного мирного договору між Вірменією та Азербайджаном.

За твердженням російського експерта з карабаського питання С. Маркедонова, заява про припинення вогню від 10 листопада 2020 р. суттєво відрізняється від усіх попередніх планів врегулювання карабаського конфлікту, що відбиває істотні зміни ситуації на користь Азербайджану в зоні конфлікту за підсумками 44-денної війни. Так, в «мадридських принципах» території власне Нагірного Карабаху та окупованих Вірменією районів навколо нього чітко розділялися та розглядалися як окремі опції в процесі загального врегулювання. Натомість в останньому документі про статус Карабаху взагалі не йдеться, а його пункти, що стосуються інших окупованих азербайджанських територій, виглядають як графік їх повернення під контроль Баку.

Також, за словами експерта, стерлися відмінності й між самими районами. Якщо «мадридські принципи» передбачали їх передачу Азербайджану по формулі 5+2²², то після підписання заяви про припинення вогню ці ідеї стали неактуальними. В «мадридських принципах» нічого не говорилося й про коридор між західними регіонами Азербайджану і Нахічеванською автономною республікою, тоді як в угоді це питання є одним з ключових в контексті розблокування транспортного сполучення та створення нових транспортних маршрутів в регіоні Південного Кавказу²³.

Двозначності в положеннях Тристоронньої заяви протягом майже двох років, що минули з моменту її підписання, вже декілька разів призводили до серйозних ескалацій ситуації в зоні конфлікту (листопад 2021 р., березень, серпень і вересень 2022 р.). Проблемними питаннями в контексті її імплементації залишаються роззброєння вірменського населення, що мешкає в районах тимчасової дислокації російського військового контингенту, а також відкриття регіональних транспортних комунікацій, зокрема коридору до Нахічевані. Останній пункт є особливо важливим для Баку, який наполягає на розбудові транспортного сполучення за найкоротшим маршрутом – через так званий Зангезурський коридор. Проте в цьому питанні досі не вдалося досягти відчутного прогресу, в основному через позицію Вірменії, де ця ідея є вкрай непопулярною і сприймається значною частиною суспільства як створення свого роду аналогу «данцигського коридору», здатного нести загрозу національній безпеці Вірменської держави.

Зміни регіонального балансу сил за підсумками 44-денної війни та їх вплив на подальший процес мирного врегулювання карабаського конфлікту

За підсумками 44-денної війни в регіоні Південного Кавказу утворився новий воєнно-політичний ландшафт, який характеризується істотною зміною балансу сил навколо карабаського конфлікту.

1. Вірменія, яка зазнала поразки в ході війни і суттєво втратила у військовому потенціалі, значно послабила свої регіональні позиції, в т.ч. через вимушене прийняття важких і невигідних для неї умов Тристоронньої заяви про припинення вогню від 10 листопада 2020 р.. Вона була вимушена вивести свої війська з окупованих районів Азербайджану навколо Карабаху (що складали т.зв. «пояс

²² П'ять районів (Агдамський, Джебраїльський, Зангеланський, Кубадлинський та Фізулінський) мали передаватися відразу, а ще два (Лачинський і Кельбаджарський) – лише в контексті остаточного врегулювання карабаської проблеми через те, що через їх територію проходить Лачинський транзитний коридор між Вірменією та Карабахом

²³ Маркедонов С., де Ваал Т. Мир в Нагорном Карабахе: что дальше и на чьей стороне Москва. 13.11.2020. URL: <https://evid.ru/politika/131120/mir-v-nagornom-karabakhe-chto-dalshe-i-na-chey-storone-moskva>

безпеки» цього анклаву). Вона також перестала виступати гарантом безпеки вірменського сепаратистського руху в цьому регіоні, поступившись цією роллю Росії.

Внутрішньополітичні процеси, що відбуваються у Вірменії, свідчать про намагання уряду Н.Пашиняна відмовитися від конфронтаційної націоналістичної риторики довоєнного періоду та відійти від попередніх догм, під впливом яких традиційно формувалася вірменська внутрішня і зовнішня політика останніх трьох десятиліть. Позитивною тенденцією можна вважати започатковані у вірменському суспільстві під впливом поразки у війні процеси переосмислення екзистенційного значення Карабаху для вірменської державності, місця Вірменії у світі, ревізії сприйняття національних інтересів, союзників та ворогів, проявом чого стала зростаюча суспільна недовіра до РФ як гаранта безпеки Вірменської держави. Проте посилення активності опозиційних проросійських сил, які просувають реваншистські гасла, збільшує розкол у вірменському суспільстві по лінії позитивного/негативного сприйняття урядових дій в площині карабаського врегулювання, що обмежує можливості уряду Н.Пашиняна щодо зовнішньополітичного маневру у цих питаннях.

Крім того, одним з наслідків війни стало посилення тиску Росії на внутрішню, зовнішню та безпекову політику Вірменії, одним з інструментів якого є позбавлення Єревану можливості самостійно впливати на карабаський порядок денний поза рамками російської модерації. Це суттєво ускладнює реалізацію урядом Н.Пашиняна зовнішньополітичного курсу, передусім у чутливих для вірменської сторони питаннях імплементації Тристоронньої заяви від 10 листопада 2020 р., та зумуше його балансувати в руслі інтересів Кремля. Вагомими важелями тиску залишаються військова присутність РФ на території Вірменії (102-й військова база в м.Гюмрі), російський контроль за турецько-вірменським кордоном, а також одностороння воєнна та економічна залежність Єревана від Москви, зумовлена в тому числі членством Вірменії в Євразійському економічному союзі (ЄврАзЕС) та Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ). Водночас, послаблення геополітичних позицій Росії, пов'язане з наслідками її війни в Україні, опосередковано впливає на її позиції в регіоні, що відкриває для уряду Н.Пашиняна вікно можливостей щодо диверсифікації зовнішньополітичних опцій та зменшення залежності від Росії. Сигнали і заяви, що надходять з Єреваном останнім часом, демонструють готовність вірменського керівництва до діалогу з широкого кола проблем, пов'язаних з врегулюванням карабаського конфлікту та вирішенням вірмено-азербайджанських суперечностей.

Це також створило передумови для нормалізації стосунків Вірменії з Туреччиною та розблокування вірмено-турецького кордону, який з 1993 р. залишився закритим за ініціативою Анкари, що розглядала блокаду кордону як важливий елемент тиску на Єреван в процесі деокупації території Азербайджану. Проте для цього ще необхідно буде подолати низку вірмено-турецьких суперечностей, ключове місце в яких займають два проблемних питання. По-перше, йдеться про вимогу Анкари визнати існуючий міждержавний кордон. Проблема пов'язана з неготовністю Єревану юридично підтвердити норми турецько-радянського Карського договору 1921 р., які зафіксували кордон Туреччини з радянськими республіками Південного Кавказу (в тому числі з Вірменською РСР). Туреччина сприймає таку неоднозначну ситуацію як загрозу власній територіальній цілісності. По-друге, протиріччя викликають відмінності в оцінках історичних подій, що відбулися в східних регіонах Османської імперії під час Першої світової війни. Єреван звинувачує турецьку владу в спланованому геноциді вірмен та вимагає визнання цього факту в міжнародно-правовій площині²⁴. У свою чергу Туреччина, визнаючи масштабні жертви вірменського населення, різко виступає проти подібної оцінки ситуації, вважає її

²⁴ Statement of the MFA of Armenia on the occasion of the 106th anniversary of the Armenian Genocide. 23.04.2021. URL: https://www.mfa.am/en/interviews-articles-and-comments/2021/04/23/Arm_Genocide_106/10907

необґрунтованою і політизованою. В цілому, це питання залишається «червоною лінією» як для Туреччини, так і для Вірменії. Неготовність до компромісу по ньому заважає нормалізації вірмено-турецьких відносин.

2. В результаті 44-денної війни відбулося істотне посилення позицій Росії в регіоні Південного Кавказу, що в цілому відповідало тим цілям, які Москва переслідувала в ході війни. Її вдалося добитися припинення вогню без участі Мінської групи ОБСЄ, що підкреслило головну роль РФ і в переговорному процесі, і в регіональній системі в цілому. Роль ключового медіатора дозволила РФ утвердитися в якості домінуючої сили в Карабасі, поновивши таким чином свою військову присутність на території Азербайджану, яка до 44-денної війни була зведена до нуля (після закриття у 2013 р. російської військової бази в м. Габала). Поява російської військової присутності в Карабасі посилює роль РФ як основного гаранта припинення військових дій в зоні конфлікту і забезпечення безпеки вірменського населення цього анклаву, що в середньостроковій перспективі залишатиметься вагомим чинником російського впливу на політику як Вірменії, так і Азербайджану.

Іншим важливим чинником посилення позицій РФ в регіоні є її посередництво в переговорах з реалізації положень Тристоронньої заяви від 10 листопада 2020 р., у тому числі щодо переговорного процесу по делімітації і демаркації вірмено-азербайджанського кордону, а також її визначальна роль у розблокуванні, збереженні і майбутньому відкритті усіх економічних, транспортних і комунікаційних зв'язків. Зокрема йдеться про можливість реалізації низки регіональних проектів, в яких Москва зацікавлена з геополітичних мотивів: це передусім перспектива відкриття Зангезурського коридору (який відповідно до Тристоронньої заяви контролюватимуть російські прикордонники), а також відновлення дороги з Карса (Туреччина) до Гюмрі (Вірменія) і далі через Газах (Азербайджан) в Дагестан (РФ), що дозволить створити новий транспортний маршрут між Туреччиною і РФ в обхід Грузії, розв'язати проблему логістики 102-ї військової бази РФ на території Вірменії та збільшити російсько-турецький товарообіг.

Посилення Росії в регіоні відбувається в тому числі й за рахунок послаблення тут позицій західних гравців, залучених до регіональних процесів. Неспроможність США та Франції домогтися від сторін конфлікту припинення бойових дій під час 44-денної війни завдала удару їх авторитету як впливових потуг в регіональному вимірі. Фактична недієздатність Мінської групи ОБСЄ позбавила їх вагомого інструменту впливу на ситуацію в зоні карабаського конфлікту та перемістила на другорядні ролі в повоєнному балансі сил на Південному Кавказі.

3. Азербайджансько-турецький воєнно-політичний альянс став новим чинником, що істотно впливає на баланс сил в регіоні. Ключову роль в цьому альянсі відіграє Туреччина, яка у рамках здійсненої президентом Р.Т.Ердоганом політики пантюркізму прагне розширити свій політичний вплив в регіоні і, спираючись на союз з Азербайджаном і партнерство з РФ, зміцнити своє регіональне лідерство. Частиною цих зусиль є зокрема участь Туреччини у спільному з РФ моніторинговому центрі на території Карабаху, збільшення турецької військової присутності в Нахічеванській автономній республіці (Азербайджан), а також її намагання відігравати вагомішу роль в мирному процесі карабаського врегулювання в рамках Мінської групи ОБСЄ, отримавши статус співголови групи. Крім того, Туреччина як найбільш економічно потужна держава регіону зацікавлена в розблокуванні комунікацій та розвитку регіональної кооперації, що дозволить їй підвищити свій економічний вплив на країни регіону та конвертувати його в політичні дивіденди.

В ході 44-денної війни Анкара продемонструвала міжнародному співтовариству (і передусім РФ) свою готовність надати своєму союзнику – Азербайджану необмежену військово-технічну допомогу у вирішенні важливих для нього зовнішньополітичних завдань. Підписання 15 червня 2021 р. обома країнами Шушинської декларації про союзницькі відносини зміцнило позиції Баку у взаєминах з

Москою і надало йому певні важелі для тиску (в т.ч. силового) з метою вирішення на свою користь низки спірних питань у відносинах з Вірменією.

Азербайджан прагне закріпити отримані за підсумками війни переваги, намагаючись, з одного боку, чинити тиск на Москву і Єреван відносно прискорення реалізації Тристоронньої заяви від 10 листопада 2020 р. (зокрема в питанні делімітації і демаркації вірмено-азербайджанського кордону), а з іншого – залучати до цього процесу свого союзника Туреччину, уникаючи в той же час надмірної залежності від Анкари. Фіксація нового статус-кво посилює позиції Азербайджану в рамках дипломатичного регіонального процесу, спрямованого на розблокування транспортних коридорів і остаточне врегулювання карабаського конфлікту. Це вже призвело до більш жорсткої риторики Азербайджану, який заявляє про завершення конфлікту і «вирішення карабаської проблеми» в ході 44-денної війни. Такий підхід, крім іншого, де-факто заперечує продовження місії Мінської групи ОБСЄ (яку Баку вважає вичерпаною) і міжнародних зусиль, спрямованих на визначення модальностей майбутнього статусу Карабаху²⁵.

Проте, така максималістська позиція Азербайджану, обумовлена перемогою у війні, ускладнює подальший процес мирного врегулювання конфлікту, оскільки, незважаючи на заяви азербайджанського керівництва, він по суті все ще залишається незавершеним. Частина Карабаху контролюється вірменськими формуваннями, перебуваючи під охороною російського військового контингенту, що в середньостроковій перспективі не дозволить Азербайджану остаточно розв'язати карабаську проблему військовим шляхом. Мінська група ОБСЄ, попри те, що вона продемонструвала свою недієздатність напередодні та в ході 44-денної війни, також все ще продовжує існувати та формально залишається загальнозвінаним переговорним майданчиком, без участі якого навряд чи відбудеться легітимація того чи іншого сценарію врегулювання конфлікту.

Намагаючись вибудувати прийнятну для себе модель карабаського врегулювання, ані Азербайджан, ані Туреччина не готові поки ігнорувати російський чинник в цьому процесі та в короткостроковій перспективі будуть вимушенні враховувати інтереси Москви в своїй регіональній політиці.

Водночас, довгострокові інтереси Азербайджану і Туреччини не співпадають з інтересами РФ. Завдяки нинішньому російсько-турецькому партнерству Анкара отримала можливість використання простору для маневру в зоні російських зовнішньополітичних інтересів. Москва у зв'язку з необхідністю пошуку консенсусу з Анкарою в інших важливих для РФ регіонах (в першу чергу на Близькому Сході) вимушена миритися з певними діями Туреччини на Південному Кавказі та маневрувати задля забезпечення турецької підтримки у вирішенні критично значимих для РФ зовнішньополітичних проблем. Зростаюча військово-політична присутність Туреччини в Азербайджані створює нові розбіжності в турецько-російських міждержавних відносинах на додаток до вже існуючих (Сирія, Лівія, Україна, чорноморська безпека, Афганістан, Центральна Азія тощо). З огляду на це можна прогнозувати, що російсько-турецький «пасьянс», який виник внаслідок тимчасового співпадіння інтересів обох сторін в ході 44-денної війни, навряд чи в перспективі буде стійким та здатним визначати і реалізовувати довгострокові завдання мирного врегулювання карабаського конфлікту. Посилення впливу Туреччини в перспективі створює загрозу російським планам щодо зміцнення домінуючих позицій РФ в регіоні Південного Кавказу та неодмінно буде зустрічати дедалі більшу протидію з боку Кремля.

В цих умовах, з точки зору зміцнення позицій РФ на Південному Кавказі ставка на Вірменію як на основного стратегічного союзника Москви в регіоні в осяжній

²⁵ Які часто були спрямовані на створення самоврядного адміністративного утворення вірменської общини на території Азербайджану – що суперечить позиції Баку.

перспективі буде зберігатися. З урахуванням цього, Росія навряд чи піде на те, щоб за спиною Єревану домовитися з Туреччиною і Азербайджаном з вкрай чутливих для її союзника питань карабаського врегулювання, включаючи істотну зміну поточного статус-кво в Карабаху, і втратити таким чином важливого інструменту тиску на Вірменію. Швидше можна прогнозувати спроби Росії підірвати зусилля демократичного уряду Н.Пашиняна з тим, щоб привести до влади у Вірменії проросійські партії, віддані Кремлю. В цьому випадку необхідність нарощувати військову силу прив'яже Єреван до Москви ще сильніше, ніж це було до війни 2020 р. Крім надання військової допомоги, РФ зможе наростили свої військові можливості у Вірменії, включаючи ресурси, необхідні для забезпечення діяльності російського військового контингенту в Карабасі і майбутнього функціонування Зангезурського коридору.

Своє місце в новому балансі сил на Південному Кавказі, що утворився після 44-денної війни, намагається знайти Іран. Цей регіон займає важливе місце в геополітичній стратегії Тегерана, спрямованій на протидію Заходу. Іран розглядає його через призму стосунків із США і зацікавлений у формуванні системи регіональної безпеки, здатної блокувати просування в південнокавказький простір зовнішніх сил, передусім пов'язаних із Заходом.

Формально Іран заявляє про своє прагнення до здійснення збалансованої незалежної зовнішньої політики на Південному Кавказі, дружньої відносно усіх держав регіону²⁶, але на практиці декларовані нейтралітет і рівновіддаленість Ірану в кавказьких питаннях не відповідає дійсності. Іран незадоволений новим статус-кво в регіоні, що сформувався після 44-денної війни²⁷. Іранське керівництво передусім стурбоване посиленням регіональних позицій Туреччини, можливим поширенням ідей пантюркізму та поглибленням процесів тюркської інтеграції, формалізацією азербайджано-турецького союзу, що сприймається в Тегерані як загроза. Взаємини між Іраном та Азербайджаном залишаються в стані латентної конфронтації, в тому числі через критику Тегерана «занадто агресивних» дій Баку щодо просування своїх інтересів в післявоєнних реаліях.

Водночас, відносно Росії Іран займає дружню позицію, розглядаючи її як противагу Заходу, і намагається вибудувати з нею партнерські стосунки, що ґрунтуються на поточному співпадінні інтересів, антизахідній риториці та прагматичному розрахунку. Ірансько-російське партнерство, підкріплene підтримкою в рамках багатосторонніх міжнародних платформ, може стати основою для координації зусиль Тегерана і Москви у вирішенні тих або інших регіональних проблем.

Таким чином, партнерські відносини з РФ, а також прагнення протистояти посиленню тюркської союзницької осі кардинально впливають на нинішнє регіональне позиціонування Ірану. Вірменія також залишається важливим партнером Ірану на Південному Кавказі і розглядається іранським керівництвом як противага посиленню Азербайджану і Туреччини, а також як з'єднувальна ланка у зв'язках з країнами ЄврАЗЕС. З огляду на це можна говорити про формування на Південному Кавказі геополітичної осі Москва-Єреван-Тегеран.

Разом з тим, необхідність вирішення завдань прориву санкційної блокади та виходу до міжнародних комунікацій зумовлює зацікавленість Ірану в реалізації регіональних транспортних проектів, покликаних забезпечити його зв'язки з іншими гравцями. Це стосується в першу чергу запуску маршруту «Північ-Південь», який забезпечить Ірану зв'язок з РФ та перетворить його на важливий транзитний пункт на шляху з Південної Азії в Європу. У зв'язку з цим сам факт розблокування

²⁶ Мехди Хоссейни: «Региональные проблемы должны решаться региональными странами». 04.08.2014. URL: <http://www.notum.info/news/politika/mexdi-xossejni-regionalnyie-problemyi-dolzhnyi-reshatsya-regionalnymi-stranami>

²⁷ Huseynov R. North-South Corridor: A New Breath for Armenia?. 13.09.2021. URL: <https://www.newgeopolitics.org/2021/09/13/north-south-corridor-a-new-breath-for-armenia/>

транспортного сполучення через вірмено-азербайджанський кордон може бути використаний Іраном для розвитку зв'язків в північному напрямі. Це дозволить використати вже існуюче залізничне сполучення з Нахічеванем (через Джолфу) для виходу на Вірменію і далі – в Грузію та РФ²⁸.

Перспективи мирного врегулювання карабаського конфлікту

Тристороння заява про припинення вогню від 10 листопада 2020 р. зафіксувала новий статус-кво в зоні бойових дій, але юридично не завершила сам карабаський конфлікт. З точки зору міжнародної практики вона є політичним документом і не встановлює юридичні зобов'язання²⁹. Водночас однозначний результат 44-денної війни (поразка Вірменії та звільнення значної частини окупованих територій Азербайджану) створює передумови для початку нового етапу мирного процесу.

На нашу думку, його основними цілями могли бстати досягнення мирної угоди між Баку і Ереваном, вироблення умов деокупації і модальностей майбутнього статусу Карабаху, визначення кордону між Вірменією та Азербайджаном, розблокування транспортного сполучення. Це вимагає розробки «дорожньої карти» для нормалізації вірмено-азербайджанських відносин, що регулюватиме такі чутливі питання як повернення біженців до Карабаху, відновлення роботи азербайджанських цивільних і правоохоронних служб в регіоні, забезпечення Азербайджаном на державному рівні прав та безпеки вірменської общини, питання громадянства тощо. Мирний план має базуватися на готовності сторін до конструктивного діалогу.

Азербайджан заявляє про готовність до мирного процесу, покликаного остаточно легалізувати його військову перемогу на дипломатичному рівні та підтвердити відмову Вірменії від територіальних претензій і підтримки сепаратизму в Карабасі³⁰. Для азербайджанського уряду будь-які міжнародні переговори про статус регіону є неприйнятними. Як неодноразово підкреслював президент Азербайджану I. Алієв, це питання остаточно закрите. У своїй позиції Баку орієнтується на резолюції Ради Безпеки ООН, які визнають Карабаський регіон частиною азербайджанської суверенної території. Азербайджан вважає конфлікт вирішеним у відповідності до результатів 44-денної війни. У запропонованому азербайджанською стороною плані нормалізації азербайджано-вірменських відносин міститься ряд чітких умов для укладення мирного договору між двома країнами: взаємне визнання суверенітету, територіальної цілісності; взаємне підтвердження відсутності територіальних претензій; відмова від застосування погроз та сили; делімітація і демаркація державного кордону; відкриття транспортних комунікацій³¹. Разом з тим, процес мирної деокупації територій, що наразі перебувають під контролем російського військового контингенту, має передбачати надання гарантій безпеки місцевому вірменському населенню, яке буде інтегровано до складу багатонаціональної Азербайджанської держави. Баку заявляє, що це питання не потребує додаткових узгоджень, наголошуєчи на тому, що на вірменське населення Карабаху будуть розповсюджуватися всі права та обов'язки (а відповідно – і захист), які гарантуються азербайджанським законодавством.

Що стосується Вірменії, то її позиція стосовно мирного процесу багато в чому формується під впливом внутрішніх процесів, що відбуваються в цій країні на тлі поразки у війні. Підписання Н.Пашиняном Тристоронньої заяви, умови якої

²⁸ Tabriz-Jolfa train to be connected to Yerevan, Tbilisi. 26.05.2021. URL: <https://en.mehrnews.com/news/173980/Tabriz-Jolfa-train-to-be-connected-to-Yerevan-Tbilisi>

²⁹ Самарський О. Друга Карабаська війна і занепад Росії. 04.02.2021. URL: http://www.r-studies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=115651&lang=ukr

³⁰ The CNN Turk TV channel has interviewed Ilham Aliyev. 14.08.2021, URL: <https://en.president.az/articles/52736>

³¹ Новая война в Карабахе? В Баку и Ереване винят друг друга и оглядываются на Москву. 08.08.2022. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-62463601>

примушували Вірменію до вкрай важких поступок, стало причиною гострої внутрішньополітичної кризи та поставило під питання подальшу долю як самого вірменського уряду, так і вірменської демократії в цілому. Водночас, незважаючи на серйозні військові втрати (матеріальні та людські), фрустраційні настрої у вірменському суспільстві, викликані поразкою, і складну економічну ситуацію, уряд Н.Пашиняна зміг подолати кризу і зберегти владу, уникнувши вкрай небезпечного сценарію громадянського конфлікту, хаосу та «сомалізації» країни з непередбачуваними наслідками. Переобррання Н.Пашиняна на дострокових виборах 2021 р. дозволило подолати й певну невизначеність у вірменській політиці та відкрило можливості для відновлення постконфліктних переговорів.

У цьому контексті важливо, що новий вірменський уряд зайняв конструктивну позицію. Він виявляє готовність до участі у мирному процесі в рамках Тристоронньої заяви та нормалізації відносин із сусідами. Позитивною тенденцією є також процес переосмислення екзистенційного значення «Арцаху» (Карабаху) для вірменської державності, що відбувається у вірменському суспільстві під впливом поразки у війні, та, як результат, зниження градуса конфронтаційної націоналістичної риторики і гостроти карабаського дискурсу у внутрішній політиці країни в цілому.

Разом з тим, позиція Єревану в мирному процесі багато в чому базується на підходах, запропонованих Мінською групою ОБСЄ ще до війни, що явно не відповідає нинішнім очікуванням Баку. Вірменія прагне розділити питання демаркації вірмено-азербайджанського кордону і визначення майбутніх модальностей азербайджанських територій, від яких вірменській стороні довелося відмовитися за підсумками 44-денної війни³². Йдеться, передусім, про сам Карабах. Принципова позиція Вірменії полягає в тому, що питання статусу цього регіону, незважаючи на результат війни, залишається відкритим. Наприклад, міністр закордонних справ Вірменії А.Мірзоян в серпні 2021 р. під час візиту в Москву заявив, що необхідною умовою для ініціації мирного процесу є включення до порядку денного питання статусу Нагірного Карабаху³³. При цьому, підхід офіційного Єревану дещо трансформувався і полягає в тому, що карабаське питання більше не є для Вірменії «терitorіальним питанням», а розглядається крізь призму забезпечення безпеки і прав вірменського населення регіону³⁴.

Неготовність Єревану і Баку до компромісів в цьому важливому для них питанні, а також глибина конфлікту, роблять практично неможливим його вирішення в двосторонньому вірмено-азербайджанському форматі. Разом з тим, такий сценарій був би оптимальним як для Вірменії, так і для Азербайджану, оскільки він дозволяє вирішити проблеми міждержавної взаємодії без залучення сторонніх акторів, які переслідують в мирному процесі свої інтереси. Проте в існуючих реаліях сâme зовнішнє посередництво відкриває перспективи для конструктивного діалогу.

В даному випадку найбільш прийнятним варіантом міг би бути тристоронній процес у форматі південнокавказького діалогу за посередницьких зусиль Грузії. Прем'єр-міністр Грузії І.Гарібашвілі у вересні 2021 р., в річницю початку 44-денної війни, запропонував створити в Тблісі платформу для вирішення вірмено-азербайджанського конфлікту. Грузія посилається на успішний досвід медіаторства – за її посередництва в червні 2021 р. вдалося провести обмін затриманих в Азербайджані вірменських громадян на карти мінних полів, залишених вірменськими

³² PM Pashinyan's interview to Public TV. 07.11.2021. URL: <https://www.primeminister.am/en/interviews-and-press-conferences/item/2021/11/07/Nikol-Pashinyan-Interview-Petros-Ghazaryan/>

³³ The remarks and answers to the questions of the journalists of Minister of Foreign Affairs of Armenia Ararat Mirzoyan during the joint press conference with Foreign Minister of Russia Sergey Lavrov. 31.08.2021. URL: https://www.mfa.am/ru/press-releases/2021/08/31/Mirzoyan_Lavrov_pess_conference/11049

³⁴ Новая война в Карабахе? В Баку и Ереване винят друг друга и оглядываются на Москву. 08.08.2022. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-62463601>

військовими на деокупованих територіях³⁵. Вона зацікавлена в стабільноті регіону, і не має надмірних глобальних амбіцій, які б могли впливати на її посередницьку позицію. Проте недостатність впливовості послаблює можливості Грузії у забезпеченні реального мирного процесу.

Найбільші шанси на результат відразу після завершення 44-денної війни надавали тристоронні переговори, організовані під патронажем Російської Федерації. Москва, що отримала за підсумками війни більше можливостей для реалізації своїх інтересів, зацікавлена в дригуванні мирним процесом в якості медіатора (aproбованому при укладенні Тристоронньої заяви від 10 листопада 2020 р.). Це дозволяє РФ зміцнити свої позиції на Кавказі та посилити вплив як на Вірменію, так і на Азербайджан, продовжуючи маніпулювати інтересами обох сторін, які залишаються антагоністичними. При цьому вона готова до певної міри підтримувати азербайджанську позицію, вбачаючи в цьому можливість для збереження важелів впливу на Баку. Водночас фактична залежність Вірменії від РФ дозволяє російському керівництву нав'язати Єревану ті умови, які в Москві визнають такими, що відповідають російським інтересам. Таким чином, Росія дійсно може примусити Вірменію до підписання мирної угоди з Азербайджаном.

Проте є сумнівним, що умови такого мирного процесу будуть підпорядковані інтересам обох держав регіону та забезпечать довготривалий мир між ними. Росія в першу чергу зацікавлена у формуванні свого іміджу «миротворця» для досягнення власної гегемонії в регіоні. Вона готова забезпечити формальне укладання мирного договору – але на своїх умовах (наприклад – при збереженні російської військової присутності в Карабасі на необмежений термін). Такий сценарій не відповідає інтересам ані Азербайджану, ані Вірменії, пропонуючи лише формальне вирішення конфлікту, бенефіціаром якого стане Росія. При цьому варто розуміти, що Москва в принципі не зацікавлена в реальній нормалізації вірмено-азербайджанських відносин, розглядаючи конфлікт як актив для проекції свого впливу на Південний Кавказ.

З цієї точки зору очевидно, що з наближенням 2025 р. Москва намагатиметься чинити тиск на Баку, щоб пролонгувати присутність російських військових в зоні карабаського конфлікту, використовуючи усі наявні в ней інструменти впливу, з метою перетворити в перспективі Карабах на проросійський анклав – такий як Придністров'я, Абхазія або Цхінвальський регіон (Південна Осетія). Незважаючи на тісну взаємодію з Туреччиною, Азербайджан на цьому етапі навряд чи зможе протистояти такому тиску, що означало б для нього піти на відкритий конфлікт з РФ (до чого азербайджанське керівництво поки не готове). Туреччина також наразі не готова до відкритого протистояння з РФ.

В реаліях 2021 року сценарій пролонгації поточного статус-кво в Карабасі на наступні п'ять років виглядав достатньо реалістичним. На тому етапі у цьому також були опосередковано зацікавлені США і Франція, які могли сприяти легітимації цього процесу на рівні Мінської групи ОБСЄ (і таким чином реанімації цього переговорного формату).

Проте в умовах повномасштабного вторгнення російських військ в Україну геополітична ситуація змінилась. Невдачі Росії на українському фронті призводять до ослаблення російських позицій, що відкриває можливості для альтернативних сценаріїв врегулювання конфлікту.

Передусім, така кардинальна зміна балансу сил може спровокувати намагання Азербайджану за підтримки Туреччини змінити силовим шляхом статус-кво, що склався в регіоні за підсумками 44-денної війни. Передумови для реалізації такого сценарію є, але в цьому випадку існує ризик початку нової війни з можливим

³⁵ PM: We Offer Mediation to Azerbaijani and Armenian. 27.09.2021. URL: <https://georgiatoday.ge/pm-we-offer-mediation-to-azerbaijani-and-armenian/>

залученням до неї нових гравців, зокрема Ірану, наслідки якої важко спрогнозувати. Азербайджан на нинішньому етапі уникає нового повномасштабного військового протистояння з Вірменією. Натомість наразі спостерігається обмежене застосування військової сили (яке Баку аргументує необхідністю реагувати на військові провокації з боку Вірменії) з метою тиску на Єреван. Ескалації в листопаді 2021, березні, серпні та вересні 2022 року з одного боку є перевіркою реакції вірменської (та російської) сторони, а з іншого – нагадуванням Вірменії про здатність Азербайджану звернутися до застосування сили у випадку, якщо вірменське керівництво не буде готове до виконання умов Тристоронньої заяви та остаточної деокупації азербайджанських територій.

Послаблення геополітичних позицій РФ в регіоні також відкриває нові можливості для відновлення посередницьких зусиль міжнародного співтовариства. В цьому випадку одним з варіантів може стати намагання реанімувати формат співголів Мінської групи ОБСЄ, на підтримку якого сьогодні активно виступає Франція. У цьому також зацікавлена Вірменія, яка домагається збереження в переговорному порядку денному питання про статус Карабаху, намагаючись перевести його в площину проблеми захисту інтересів, прав та безпеки карабаських вірмен.

Проте в післявоєнних реаліях відновлення переговорного процесу з остаточного врегулювання конфлікту в цьому форматі ускладнене через низку обставин.

По-перше, це позиція вищого керівництва Азербайджану, яке вважає, що карабаський конфлікт вичерпаний, Карабах є беззаперечною частиною Азербайджану, і міжнародної проблеми його статусу не існує. У зв'язку з цим президент Азербайджану I. Аліев категорично відмовляється вести переговори з питань, які він вважає «вирішеними». В Баку вважають, що післявоєнна місія Мінської групи ОБСЄ повинна полягати виключно у сприянні вирішенню постконфліктних проблем, що виникають в процесі реалізації домовленостей Азербайджану, Вірменії і РФ в тристоронньому форматі (в рамках імплементації трьох заяв від 10 листопада 2020 р., 11 січня 2021 р. і 26 листопада 2021 р.), зокрема гуманітарних питань. На думку азербайджанської сторони, діалог про права карабаських вірмен буде можливий лише після підписання мирного договору на умовах визнання Вірменією територіальної цілісності Азербайджану, включаючи територію Карабаху³⁶.

По-друге, це позиція Російської Федерації, яка наразі просуває паралельний переговорний процес за своїм посередництвом по реалізації положень, зафікованих в трьох згаданих заявах, що стосуються передусім питань розблокування комунікацій, делімітації і демаркації вірмено-азербайджанського кордону, окремих гуманітарних питань, не зачіпаючи проблематики врегулювання карабаського конфлікту. На думку Москви, Єреван і Баку повинні зосередитися на першочерговому розв'язанні саме цих питань, оскільки це априорі сприятиме формуванню спільноти їх інтересів, що дозволить підійти до вирішення самого конфлікту в «країні часі». Здається, перспектива розблокування комунікацій схиляє Москву до трансформації своїх інтересів та інструментарію їх реалізації від виключно конфліктного до економічного. Це дозволить їй забезпечити контроль над регіональними комунікаціями, а її посередництво в процесі делімітації і демаркації вірмено-азербайджанського кордону – надасть і контроль над кордоном. При цьому врегулювання самого карабаського конфлікту відкладається на невизначений термін, а до цього в зоні конфлікту залишатиметься російський військовий «миротворчий» контингент, що не має відповідного міжнародного мандату на цю місію. Такий підхід

³⁶ Раджабов Р. Эндшпиль в карабахской партии или ...?. 13.12.2021. URL: https://cacds.org.ua/rauf_radjabov_endshpиль_в_карабахской/

найбільш відповідає цілям політики Кремля, спрямованої на зміцнення його позицій в регіоні Південного Кавказу в цілому.

Проте, у разі можливого послаблення геополітичних позицій Москви в регіоні її підходи до переговорного формату Мінської групи можуть змінитися. Не виключено, що він може знадобитися Росії в якості інструменту для протидії зростаючим регіональним амбіціям Туреччини (і Азербайджану), якщо вони порушуватимуть певні «червоні лінії», які сприймаються Москвою в якості індикаторів її національних (насамперед імперських) інтересів в регіоні.

По-третє, це небажання західних посередників в особі США і Франції, а також зовнішньополітичного інституту ЄС, форсувати переговорний процес, зважаючи на відсутність нових ідей щодо подальшого врегулювання після фактичної деактуалізації «мадридських принципів». У Вашингтоні, Парижі та Брюсселі очевидним чином проглядається розуміння, що питання карабаського врегулювання «в комплексі» або «в пакеті» не має вирішення, оскільки воно включає низку проблем з різною гостротою протиріч, і до пошуку варіантів їх розв'язання доцільно підходити поетапно – від більш «легких» проблем до більш складних. У зв'язку з цим складається враження, що відразу після закінчення 44-денної війни на Заході сформувався негласний консенсус, що окреслений РФ порядок денний на даний момент є важливим і сприятиме подальшому безконфліктному діалогу сторін. Такий підхід також влаштовував Москву, оскільки посилював безальтернативність її позиції в якості модератора.

Крім того, на переговорний процес продовжують негативно впливати наслідки 44-денної війни, зокрема невирішенність питань щодо повернення військовополонених, а також провокації, що періодично виникають на лінії розмежування, та територіальні суперечності в процесі делімітації і демаркації вірмено-азербайджанського кордону, триваюча в інформаційній політиці обох сторін риторика ненависті і пропаганда ксенофобії, зневажливе ставлення до культурної спадщини суперника тощо. Усе це серйозно ускладнює процес налагодження вірмено-азербайджанського діалогу та віддаляє перспективу політичного врегулювання карабаського конфлікту.

Проти продовження переговорів у рамках Мінської групи грає також й відсутність серйозного прогресу упродовж усієї її попередньої майже тридцятірічної діяльності, що дозволяє окремим сторонам конфлікту, зокрема Азербайджану, заявляти про неефективність цього формату врегулювання конфлікту. Є претензії й до ОБСЄ як вищого модератора, яка, в силу своєї обмеженої компетенції і функціональності як організації, залишається в першу чергу форумом для консультацій, нарад та обміну думками, а не структурою, спроможною вирішувати питання безпеки на практиці³⁷.

Разом з тим, на сьогодні формат співголів Мінської групи ОБСЄ, хоча й перебуває у «замороженому» стані, усе ще залишається єдиним міжнародно-визнаним та належним чином оформленним інституційним механізмом, у рамках якого можливе остаточне врегулювання карабаського конфлікту мирним шляхом з урахуванням інтересів усіх сторін. До того ж, на тлі нинішньої безпрецедентної конfrontації між Росією та Заходом формат Мінської групи ОБСЄ залишається одним з небагатьох міжнародних майданчиків, де у них ще зберігається спільний інтерес для співробітництва.

Успіх зусиль з реанімації переговорного формату Мінської групи ОБСЄ (або ж створення нових платформ для врегулювання карабаського конфлікту) багато в чому залежить від ініціативності дипломатії США і Франції, які повинні чітко заявити спільну позицію щодо неприпустимості переведення переговорного процесу з

³⁷ Никаких особых надежд на ОБСЕ возлагать не стоит - интервью из Украины. 15.04.2021. URL: https://media.az/interview/1067816209/nikakih-osobyh-nadezhd-na-obse-vozlagat-ne-stoit-intervyu-iz-ukrainy/?fbclid=IwAR3bjxQ1brf4nY6m7vgb5PWbaDRJY2OrEhNeqb-RvV8DaoPLb5SduT_3Nww

карабаського врегулювання у площину кулурарних торгів з метою реалізації вузьконаціональних інтересів окремих гравців, в першу чергу Росії і Туреччині, а також щодо необхідності повернення до практики вироблення взаємоприйнятних рішень на основі урахування інтересів усіх сторін, залучених до конфлікту. Важливим кроком в цьому напрямі стало б підвищення обома країнами статусу своїх співголів в Мінській групі до спецпредставників з питань карабаського врегулювання, з наданням їм додаткових можливостей та інструментарію. Потрібні нові ідеї та ініціативи стосовно подальших кроків врегулювання конфлікту, включаючи підготовку нової «дорожньої карти» на заміну «мадридським принципам», які на сьогодні вже частково реалізовані (при цьому – завдяки силовому сценарію, а не завдячуючи дипломатичним зусиллям Мінської групи) та втратили актуальність. До неї могли б увійти як елементи тристоронніх домовленостей Азербайджану, Вірменії і РФ, (розблокування комунікацій, делімітація і демаркація вірмено-азербайджанського кордону, гуманітарна проблематика), так і комплекс питань, пов'язаних з остаточним поетапним врегулюванням карабаської проблеми. Мова може йти про введення на території Карабаху тимчасової міжнародної адміністрації; заміну російського контингенту багатонаціональними силами під егідою ООН/ОБСЄ; роззброєння незаконних збройних формувань і демілітаризацію регіону; створення умов для повернення біженців; вироблення модальностей реінтеграції Карабаху (з можливістю розгляду питання надання регіону певної автономії – що врешті решт остаточно не відкидав президент І. Алієв, який в період активної фази 44-денної війни припустив утворення вірменської культурної автономії), включаючи гарантії безпеки спільногого проживання вірменської та азербайджанської громад, та інше.

Така активність на полях Мінської групи могла б перехопити ініціативу у РФ, змусити її вийти з режиму перманентного відкладання термінів остаточного вирішення карабаської проблеми та використання конфлікту в якості інструменту своєї регіональної політики.

В цих умовах з'являється також поле діяльності для паралельних треків, зокрема, для Європейського Союзу, що може значно збалансувати залученість Росії в регіоні. ЄС має колосальні можливості впливу у вигляді «м'якої сили», включаючи фінансові, дипломатичні, інституціональні, консультативні та інші інструменти, для трансформації конфлікту та наданню йому «третього виміру», організації дипломатії «другого треку»³⁸, тощо.

У цьому зв'язку слід відзначити переговорний процес на підтримку нормалізації двосторонніх відносин між Азербайджаном і Вірменією під егідою ЄС та за сприяння Франції, що розпочався в грудні 2021 р., метою якого є «подолання конфлікту, створення атмосфери співробітництва та довіри з метою досягнення стійкого миру в регіоні, підкріпленого в кінцевому рахунку всеосяжною мирною угодою»³⁹. По-суті, можна говорити про появу альтернативного переговорного формату за участю вірменської та азербайджанської сторін і без російської модерації. Відсутність в ньому РФ, з урахуванням незацікавленості Москви в остаточному, всеохоплюючому врегулюванні конфлікту, може зробити цей процес перспективнішим та прийнятнішим для обох сторін конфлікту.

Особливо важливим є той факт, що новий переговорний формат націлеваний в першу чергу на реалізацію тих зобов'язань та домовленостей, які були досягнуті у рамках тристоронніх заяв від 10 листопада 2020 р., 11 січня 2021 р. і 26 листопада 2021 р., узгоджених за посередництва РФ, підкреслюючи таким чином неконфронтаційність обох форматів. Його порядок денний включає актуальну

³⁸ Під «другим треком» в дипломатії розуміють консультації на неформальному, неурядовому рівні за участі експертів, науковців та громадських діячів

³⁹ Statement of President Charles Michel following the trilateral meeting with President Ilham Aliyev and Prime Minister Nikol Pashinyan. 14.12.2021. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/12/14/statement-of-president-charles-michel-following-the-trilateral-meeting-with-president-ilham-aliev-and-prime-minister-nikol-pashinyan>

проблематику карабаського врегулювання, у тому числі заходи із зміцнення довіри; вирішення постконфліктних гуманітарних питань (обмін військовополоненими, пошук зниклих без вісті, гуманітарне розмінування, надання експертних консультацій і допомоги постраждалому від конфлікту населенню, реабілітація та реконструкція); відновлення комунікаційної інфраструктури між Вірменією і Азербайджаном та в регіоні Південного Кавказу в цілому, при повній повазі до суверенітету всіх країн регіону; переговори щодо укладання мирної угоди між обома країнами.

В ході зустрічей, що відбулися 14 грудня 2021 р., 6 квітня, 22 травня і 31 серпня 2022 р., Азербайджану та Вірменії за посередництва президента Європейської Ради Ш.Мішеля вдалося досягти істотного прогресу з низки ключових проблемних питань. Зокрема, в рамках переговорів про делімітацію і демаркацію державного кордону між Вірменією та Азербайджаном було узгоджено створення Спільної прикордонної комісії за експертної, консультативної і технічної підтримки ЄС, що має сприяти прискоренню цього процесу. Були прийняті рішення про початок реалізації проектів з відновлення залізничних колій, включаючи відповідні заходи прикордонного і митного контролю на основі принципу взаємності; погоджені принципи, що регулюють транзит між західними регіонами Азербайджану і Нахічеванською автономною республікою та між різними частинами Вірменії через територію Азербайджану, а також міжнародні перевезення через комунікаційну інфраструктуру обох країн; досягнута домовленість про принципи управління кордонами, безпеку, земельні збори, а також митні правила в контексті міжнародних перевезень. ЄС готовий підтримувати цей процес шляхом надання економічної допомоги та інвестицій.. Досягнуті домовленості щодо розблокування обміну військовополоненими. Переїшов у практичну площину процес підготовки мирного договору між Азербайджаном та Вірменією, розпочато обговорення комплексу питань, пов'язаних із забезпеченням прав та безпеки вірменського населення Карабаху⁴⁰⁴¹⁴².

Важливим кроком на шляху підготовки мирної угоди стало підтвердження Вірменією та Азербайджаном в спільній заявлі за результатами зустрічі на полях саміту Європейської політичної спільноти в Празі (6-7 жовтня 2022 р.) свого прагнення розбудовувати двосторонні відносини на основі Статуту ООН та Алматинської декларації 1991 р., в якій обидві сторони визнають територіальну цілісність і суверенітет одна одної. Таким чином було знято одне з найбільш гострих проблемних питань мирного процесу, що дозволяє прогнозувати в осяжній перспективі можливість укладення мирного договору між двома країнами.

Важливо також, що останнім часом до посередницьких зусиль з карабаського врегулювання дедалі активніше підключаються США. У цьому контексті варто згадати тристоронню зустріч на рівні міністрів закордонних справ Азербайджану, Вірменії та США, яка відбулася 19 вересня 2022 р. на полях сесії Генеральної асамблей ООН в Нью-Йорку, та була присвячена деескалації вірмено-азербайджанського конфлікту після загострення ситуації 13-14 вересня⁴³. Готовність США до продовження зустрічей в такому форматі, а також їх активність на

⁴⁰ Statement of President Charles Michel following the trilateral meeting with President Ilham Aliyev and Prime Minister Nikol Pashinyan. 14.12.2021. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/12/14/statement-of-president-charles-michel-following-the-trilateral-meeting-with-president-ilham-aliyev-and-prime-minister-nikol-pashinyan>

⁴¹ Statement of European Council President Charles Michel following the Second Trilateral Meeting with President Ilham Aliyev and Prime Minister Nikol Pashinyan. 06.04.2022. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/04/06/statement-of-european-council-president-charles-michel-following-the-second-trilateral-meeting-with-president-ilham-aliyev-and-prime-minister-nikol-pashinyan/>

⁴² Press statement by President Michel of the European Council following a trilateral meeting with President Aliyev of Azerbaijan and Prime Minister Pashinyan of Armenia. 23.05.2022. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/05/23/press-statement-by-president-michel-of-the-european-council-following-a-trilateral-meeting-with-president-aliyev-of-azerbaijan-and-prime-minister-pashinyan-of-armenia/>

⁴³ Иванова А. Блинкен встретился с главами МИД Армении и Азербайджана. 20.09.2022. URL: <https://www.dw.com/ru/blinken-vstretilsa-v-nujorke-s-glavami-mid-armenii-i-azerbajdzana/a-63176763>

вірменському треку (зокрема візит спікера палати представників Конгресу США Н.Пелосі до Єревана 18 вересня 2022 р. із заявами про підтримку на тлі кризи союзницьких відносин між Вірменією та РФ) можна вважати позитивними сигналами, що свідчать про зростання уваги американської дипломатії до регіону Південного Кавказу. Конструктивне поєднання зусиль США та ЄС здатне надати нового виміру мирному процесу в умовах, коли вплив РФ на регіональні справи Південного Кавказу поступово зменшується, та забезпечити більш справедливі рамки для вірмено-азербайджанського діалогу і знаходження прийнятних рішень щодо розв'язання карабаської проблеми в інтересах усіх сторін конфлікту та регіональної безпеки.

В той же час двозначною залишається роль Франції в мирному процесі. З одного боку, започаткований президентом Е.Макроном формат Європейської політичної спільноти надав лідерам Азербайджану та Вірменії додатковий майданчик для переговорів. В рамках саміту в Празі було організовано низку контактів на найвищому рівні – в тому числі зустріч президента І.Алієва з прем'єр-міністром Н.Пашиняном за участю президента Е.Макрона та голови Європейської Ради Ш.Мішеля. В результаті було досягнуто історичного прогресу – як для вірмено-азербайджанського врегулювання, так і для посилення ролі Європейського Союзу в цих процесах: узгоджено спрямування місії ЄС на кордон між країнами терміном на два місяці для надання підтримки зусиллям з делімітації. Проте в подальшому риторика Е.Макрона, а також прийняття Сенатом Франції резолюції на підтримку Вірменії із закликом запровадити проти Азербайджану санкції, підірвали позиції Парижа в якості посередника. В Азербайджані не вважають Францію незаангажованою стороною, і виступають проти участі її лідера в переговорному процесі під егідою ЄС.

РОЗДІЛ 2. ВНУТРІШЬОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ 44-ДЕННОЇ ВІЙНИ ЗА КАРАБАХ: ІНТЕРЕСИ ТА ПОЛІТИКА ПРОТИБОРЧИХ СТОРІН, КЛЮЧОВИХ ЗОВНІШНІХ АКТОРІВ

27 вересня 2020 року Азербайджан розпочав широкомасштабний (контр)наступ на всій лінії карабаського фронту. Було запущено принципово нову фазу у вірмено-азербайджанській війні за Карабах. Воєнна перемога Азербайджану у цій фазі (далі – «44-денна війна») докорінно змінила матрицю врегулювання конфлікту.

У комплексі причинно-наслідкових зв'язків саме внутрішньополітичні чинники без перебільшення стали основним драйвером старту 44-денної війни за Карабах, а також одним із базисів формування нової матриці врегулювання конфлікту після беззаперечної воєнної перемоги Азербайджану.

Загальний нарис ситуації інтересів та позицій напередодні 44-денної війни

Глухий кут Карабаху станом на вересень 2020 був головною темою внутрішньої політики та перманентної «передвиборчої» логіки як у Вірменії, так і в Азербайджані (як би дивно це не виглядало щодо Азербайджану). Багаторічні кремлівські де-факто монопольні модерація й арбітраж Карабаху довели ситуацію до критичної точки, коли і Баку, і Єреван попри принципово різні конструкти влади не могли більше «продавати» або «згодовувати» населенню поточний статус-кво довкола регіону.

На перший погляд, теза про неспроможність Баку утримати внутрішню ситуацію в країні на темі Карабаху за існуючої специфіки влади виглядає дивною. Так само подив можуть викликати «раптові» різкі коливання Єревану на карабаському дипломатичному фронті після приходу до влади Нікола Пашияна – коли поточний статус-кво довкола Карабаху з 1994 року під парасолькою Росії виглядав ледь не єдиним консенсусним стовпом у вірменському суспільстві. Стовпом, який підпирав собою тотальну або «vasalynu» залежність Вірменії від Москви, із якою де-факто змирилися вірменські влада і загалом суспільство. Але детальне вивчення ситуації дозволяє пояснити, чому для азербайджанської та вірменської влади стало неможливо зберігати наявний статус-кво.

Стимулом для старту 44-денної війни за Карабах стала низка спільних для Вірменії і Азербайджану внутрішньополітичних чинників:

- Максималістські позиції суспільств щодо майбутньої долі Карабаху: поступки/відмова від реінтеграції Карабаху до складу Азербайджанської Республіки (щонайменше автономії у доконфліктному форматі) категорично не сприймалися азербайджанським суспільством – аналогічно до того, як відкидалися вірменським суспільством будь-які варіанти існування Карабаху у складі Азербайджану («погіршення існуючого статус-кво»);
- Ледь не «релігійна» впевненість обох суспільств у власній правоті щодо Карабаху, яка зумовлювала «гру з нульовою сумою» для обох правлячих еліт (еліт, які мали відповідати та реагувати на гібридні атаки Кремля на найбільш болючі та слабкі місця всередині обох країн);
- Як наслідок двох попередніх тез – унеможливлення внутрішніх компромісів в суспільствах відкривало широке поле для модерації «під війну», передусім – для головного зовнішнього арбітра протистояння в особі Кремля.

Ключові зовнішні актори, залучені до врегулювання конфлікту – США, Франція, РФ (як співголови Мінської Групи ОБСЄ), плюс Туреччина та Іран – в 2020 році так чи інакше були занурені у власні внутрішньополітичні проблеми. Кризова боротьба з

епідемією COVID-19 була актуальною для всіх згаданих країн, де за виключенням РФ жоден з урядів не міг собі дозволити відпустити ситуацію напризволяще⁴⁴.

Вашингтон був зайнятий президентською кампанією у форматі «максимально не відволікатися назовні». Характер внутрішніх катаклізмів навколо виборчих перегонів та оформлення перемоги Дж.Байдена засвідчує – Сполученим Штатам дійсно було не до Південного Кавказу.

Паріж у внутрішньополітичному дискурсі загалом влаштовувала кремлівська модерація Карабаху під дахом МГ ОБСЄ. Спалахи вірменолюбства, що мали на меті загравання з вірменським електоратом у передвиборчий період, тоді не спостерігалися. Франція як співголова МГ ОБСЄ радше виконувала роль імітації інтернаціоналізації процесу врегулювання конфлікту, створюючи ширму для одноосібної модерації з боку Кремля, виключаючи із процесу врегулювання ООН, ЄС тощо.

Іран готовувався до виборів президента, маючи внутрішній консенсус щодо недопущення зміни кордонів на Південному Кавказі та збільшення там впливів позарегіональних гравців, паралельно не маючи дієвих важелів пливу на зміну парадигми модерації карабаського конфлікту. Статус-кво станом на вересень 2020 загалом влаштовував Тегеран, що лише підтверджувалося нервовими та непослідовними реакціями з боку IPI в ході 44-денної війни.

Окремо слід відзначити паралельні внутрішньополітичні контексти карабаського конфлікту в Москві і Анкарі, чиї режими – нехай і в різних геополітичних вимірах – вже перебували у жевріючій стадії «транзиту». На внутрішніх аспектах в Росії і Туреччині варто зупинитися детально, оскільки російсько-турецький «пасъянс» за результатами воєнної перемоги Азербайджану ситуативно змінив – і на землі, і в принципі – попередній формат врегулювання конфлікту на основі мертвонародженої МГ ОБСЄ.

Внутрішньополітичний контекст позиції Туреччини

Внутрішньополітичний фактор посилював зовнішні регіональні/геополітичні амбіції Анкари. Так, передвиборчий контекст був актуальним ще в 2020 році з прицілом на «екзистенціальні вибори 2023». Не зайвим буде нагадати, що в Туреччині тоді активно обговорювався варіант дострокових виборів (парламентських, президентських тощо).

Правляча партія Р.Т.Ердогана («Партія справедливості та розвитку» – ПСР) мала глибинні проблеми всередині країни, передусім, економічного характеру. Вона «втратила» ключові великі міста (включно зі Стамбулом) на місцевих виборах 2019 року. Воєнні перемоги та успіхи на зовнішніх фронтах – ходовий товар на виборах, і тут Туреччина не оригінальна. В той же час, в Анкарі усвідомлювали, що такий товар має обмежений «термін зберігання».

Р.Т.Ердоган розумів очевидні ризики для влади – загруження в різних гарячих точках без очевидних і зрозумілих результатів може боляче вдарити по їй без того небезпроблемній економіці. Влада не могла не звертати увагу на потенційні дії опозиції, яка за умов можливих несприятливих для Туреччини сценаріїв могла грати (загравати) із різними світовими центрами сили, нездоволеними політикою Анкари (включно із Вашингтоном і – що більш критично для Р.Т.Ердогана – Лондоном).

Для влади Туреччини критично важливим було тримати монолітними настрої серед військових на тлі інерції від чисток після невдалого військового перевороту 2016 року та взагалі політики Р.Т.Ердогана щодо зменшення ролі армії у житті держави (згортання «кемалістських» світських ідей розвитку країни тощо).

⁴⁴ Багато ведеться розмов про фактор Covid-19 у внутрішньоазербайджанському вимірі, що начебто сприяв початку нової ескалації, яка, мовляв, мала б відвернути увагу населення від економічних проблем, спричинених пандемією. Автор однак вважає, що відбулося якраз навпаки – пандемія максимально відтягнула операцію ЗС Азербайджану до критичної межі, яку було передено 27 вересня 2020 року.

Туреччина планомірно намагалася стати повноцінним регіональним гравцем у низці перехресних регіонів. Станом на осінь 2020 року Анкара у сuto військовому плані одночасно була прямим учасником конфліктів на кількох ТВД – у Сирії, Лівії, Іраку. На додаток до цього набирала обертів конфронтація з Грецією та Кіпром, до якої вже підключилися Франція та низка інших європейських гравців. Перспективи для Туреччини в цих конфліктах виглядали невизначеними⁴⁵.

Анкара, або реагуючи на зміни воєнно-політичної обстановки у тому чи іншому ключовому для себе регіоні, або виступаючи модератором загострення, чітко формулювала і послідовно відстоювала власні інтереси. Ключовими серед них є: усунення загрози курдського тероризму (не лише по периметру кордону, але й в ширшому просторі); забезпечення власної енергетичної безпеки та самодостатності. Стати ключовим газовим хабом для ЄС є частиною цієї концепції. Решта інтересів, так чи інакше, нашаровується або є похідними від цих двох стовпів турецької геополітики.

Однак, питання Карабаху, унікальна «гібридна» союзницька підтримка Азербайджану (на тлі паралельної комунікації із Москвою або в трикутнику Анкара-Баку-Москва) – саме у внутрішньополітичному контексті – виявилася поки ситуативно безпрограшною для Р.Т.Ердогана. Ми можемо побачити це й сьогодні, станом на жовтень 2022 року, коли він виступає ледь не єдиним (принаймні публічним) комунікатором між Москвою і Києвом і коли таке посередництво Анкари жорстко прив'язане до передвиборчої логіки правлячої партії ПСР на фінішній прямій «транзиту 2023».

Інтереси російського режиму в Карабасі

З кінця жовтня 1999 року безкінечно жевріюча карабаська війна стала квінтесенцією південнокавказької регіональної політики Кремля, який досі примудряється тримати на карабаському гачку і Баку, і Єреван. Відтоді в логіці Москви долю і Вірменії, і Азербайджану почав вирішувати Карабах, а не навпаки.

Одноосібні арбітраж і менеджмент Кремля карабаського конфлікту під дахом, як виявилося згодом, мертвонародженої Мінської Групи ОБСЄ жорстко ув'язувався до внутрішньополітичного порядку денного Кремля.

Росія системно продавала (у випадку з Вірменією часто «надавала» за внутрішньоросійськими цінами, безпроцентними кредитами тощо) озброєння обом сторонам протистояння. Кремлем було забезпеченено васальну залежність Єревана від Росії, коли в політичній, економічній площинах, а також секторі оборони і безпеки Вірменію за 20 років руками «карабаського угруповання» Р.Кочаряна/С.Саргсяна було фактично перетворено на «російську губернію».

Росія максимально сприяла статусу-кво, коли війна за Карабах стала фактором політичного виживання панівних режимів у Баку і Єревані. Так, все це було в тому числі похідними від «міжнародного комфорту», який для решти міжнародних акторів забезпечувала кремлівська модерація карабаського конфлікту.

В той же час, в Москві було прийняте рішення щодо збереження внутрішньої конструкції влади в Кремлі (т.зв. «транзит 2024») через відновлення імперського проекту під умовою назвою «CPCP 2.0»⁴⁶. Кремлю для реалізації даного сценарію потрібний був контроль всього т.зв. «Закавказзя» (стара імперська назва регіону Південного Кавказу). Контроль, який був би неможливим без подальшого «підвішування Карабахом» Азербайджану. В Москві були критично не зацікавлені у втраті Азербайджану через відсутність просування у вирішенні карабаського

⁴⁵ Аналогічну ситуацію спостерігаємо й зараз станом на жовтень 2022 року.

⁴⁶ Так, з перспективи жовтня 2022 це виглядає як очевидний і доконаний сценарій, зірваний лише героїчною боротьбою українського народу. В 2020 ж році на спікерів із тезами про відновлення Радянського Союзу Путіним («колективним Путіним», олігархо-силовим блоком Кремля, кооперативом «Озеро» - потрібне підкреслити) дивилися як на міських божевільних.

питання в інтересах Баку⁴⁷. З Азербайджану надходили недвозначні сигнали щодо готовності вирішити питання у військовий спосіб, і, як показав перебіг 44-денної війни, це були не лише політичні гасла для внутрішньої аудиторії.

В 2020 році (зокрема під час власне перебігу 44-денної війни) Кремлю було вже дуже важко (якщо взагалі можливо) виступити одноосібним «миротворцем» у карабаському питанні без врахування інтересів Анкари. Не слід забувати про санкційний міжнародний зашморг на шиї Росії, який затягнувся ще більше після спроби отруєння О. Навального, відсутність швидких та прийнятних для себе результатів на українському фронті (відкидання Києвом виконання Мінська-2 у капітуляційному для себе варіанті), проблеми з «білоруським транзитом» до союзної держави (масові протести серпня 2020 р. в Республіці Білорусь), спалах протестів у Киргизстані (скільки б він не виглядав як внутрішньокремлівська розборка). Все це ставило Москву в дуже незручну позицію на тлі палаючого Карабаху. Кремль, з одного боку, не міг собі дозволити проявити слабкість. З іншого боку, Москва тоді була позбавлена важелів (як мінімум, конвенціональних) швидко загасити полум'я війни виключно у власних інтересах, не втративши для себе Азербайджан і тим більше Вірменію. Росії все важче було підтримувати власне конфлікт, а не ситуативно одну зі сторін протистояння (не ситуативно, а реально цього насправді не було ніколи з 1994 року). Менеджмент карабаського конфлікту в кремлівському форматі «деескалація через ескалацію» почав давати конкретні збої.

Результати 44-денної війни зафіксували:

- беззаперечну воєнну перемогу Азербайджану і відповідно розгром (на рівні національної катастрофи) Вірменії, яка у згубній логіці Кремля «і так ніде від Росії не подінеться»;
- забезпечення Росією у максимальній мірі сприятливих умовах (не лише в іміджевому плані) виконання єдиного, однак ключового для себе пункту т.зв. «плану Лаврова» – розміщення своєї де-факто воєнної бази на території Азербайджану на додачу до Вірменії і Грузії;
- модерацію Карабаху було переведено (звужено) до російсько-турецького формату.

Вказані процеси детально розібрани у відповідних розділах даного дослідження. Тут же зазначимо, що Кремль (знову ж таки у власній імперській логіці) за результатами 44-денної війни отримав передумови для переходу до інших кроків з реанімації імперського проекту з метою внутрішньої капсулюзації режиму В.Путіна в Москві. Це згодом проявилося у січневих подіях 2022 року в Республіці Казахстан, підписанні де-факто «союзницької угоди» з Азербайджаном 22 лютого того ж року – послідовних кроках до фінального акорду імперської п'єси з відродження «СРСР2.0», яким став повномасштабний напад на Україну в ніч на 24 лютого 2022 року.

Карабаське питання як фактор впливу на внутрішню політику Вірменії

Карабаська проблема в пострадянський період одного разу конкретно була на межі вирішення - нехай не остаточного, однак дійсно з шансами на примирення між сторонами за сприяння та реального посередництва з боку США. Ця спроба в останній момент була зірвана розстрілом у вірменському парламенті в жовтні 1999 року. Тоді не лише була розстріляна вірменська політична еліта, а й де-факто зняті на майбутні десятиліття з порядку денного такі поняття, як зовнішня політика чи геополітика Вірменії.

Після теракту в Національних Зборах Вірменії 27 жовтня 1999 року держава фактично перейшла «під дах» кримінально-олігархічного режиму, що напряму замикався на Кремль. У власність РФ «в обмін на борг» на монопольних та кабальних умовах були передані усі значні економічні активи країни – газотранспортну та

⁴⁷ Мурадов М. Россия и Вторая Карабахская Война. 04.11.2020. URL: <https://cacds.org.ua/мурад-мурадов-россия-и-вторая-карабах/>

енергорозподільчу системи, промислові об'єкти, зв'язок, згодом й залізницю. Навіть діаметр труби газопроводу з Ірану до Вірменії був визначений в Москві, щоб вона раптом не створила альтернативу «Газпрому».

Угода «майно в обмін на борг» де-факто трансформувалася у перманентний торг вірменської влади з Кремлем за формулою «суверенітет країни/Карабах в обмін на відтворення своєї влади». Це не в останню чергу зумовлювало успішність стратегії Азербайджану щодо виснаження противника в усіх сферах життєдіяльності держави (секторі безпеки і оборони в широкому сенсі). Це в комплексі з безпредецентним зниженням рівня симпатій до Вірменії з боку Заходу та ресурсною перевагою надавало Азербайджану можливості для створення стратегічної переваги над противником, яка в потрібний момент «вистрілила» на полі бою.

Перемога Вірменії у першій гарячій фазі війни за Карабах (статус-кво станом на 1994 рік) призвела до «релігійної» самовпевненості всіх прошарків вірменства. В той же час без відмашки з Кремля Ереван не міг (а насправді й не дуже намагався) визначитись і перестати блукати у «трьох березах» вірменської geopolітики щодо Карабаху: «міацум», «визнання», «міацум через визнання». Щодо можливого початку бойових дій за Карабах консенсус всіх прошарків вірменського суспільства полягав у такій умовній формулі:

«жили 26 років у такому статус-кво – протягнемо ще стільки ж; надумають напасті – нехай лише спробують – поженемо їх до Каспію, якщо ні – буде дзвінок з Москви»...

Про дзвінок – це не фігура мови, адже така частина формули була реалізована під час загострення в квітні 2016 року (т.зв. «4-денна війна»), коли дійсно Москві вдалося зупинити протистояння телефоном та синхронними візитами С. Лаврова і С. Шойгу в обидві столиці.

У вірменському суспільстві не зрозуміли того, що рятувальний «дзвінок» з Кремля після чергової ескалації може настать не через 4 дні, а, умовно кажучи, через 44. Однак після квітня 2016 це добре зрозумів президент Серж Саргсян. Існує небезпідставна думка, що за результатами квітневої ескалації 2016 були досягнуті усні кулуарні домовленості щодо формату вирішення Карабаського питання – за Мадридськими принципами чи «планом Лаврова» (це не принципово). Комунікація була налагоджена як в трикутнику Москва-Ереван-Баку, так і напряму між протиборчими сторонами. Можна не сумніватися, що в курсі щодо змісту таких дискусій були й у Анкарі. Важливо, що у торгах із Москвою Серж Саргсян намагався максимально відтягнути реалізацію формули, яка би руйнувала суспільний консенсус у Вірменії щодо «непогіршення існуючого статус-кво довкола Карабаху». «Зрадником» в очах вірмен Серж Саргсян ставати не збирався через інстинкт самозбереження – політичного і в принципі. Однак, у потрібний момент він цю роль радо передав Ніколу Пашияну наприкінці квітня 2018 року, коли зрозумів, що не втримається при владі під натиском вулиці. Не втримається в тому числі через внутрішньокремлівську модерацію «оксамитової революції» у Вірменії.

Після 27 вересня 2020 року часто доводиться чути про те, що «Москва покарала токсичного Пашияна» або про те, що вона прагне повалення його режиму. Це, м'яко кажучи, спрощений підхід, незважаючи на те, що, безумовно, у логіці та сприйнятті Москви вірменська революція 2018 року була «кольоровою» і до того ж безкровною – а це само по собі загроза правлячому режиму в Кремлі. Але повернемося ненадовго в квітень-травень 2018 року. Нікол Пашиян, спираючись на безпредецентну підтримку суспільства, закріпитися при владі зміг, у тому числі, завдяки забезпеченю собі відповідного лобі в Кремлі в критичний момент революційних протестів. Не зайдим буде

нагадати, що тоді на вірменському політичному полі боролися не дві (як багато хто чомусь вважає), а щонайменше три велики сили, так чи інакше зав'язані на Росію⁴⁸.

Давайте не забувати, що політичне протистояння у Вірменії квітня 2018 не оберталося довкола протистояння суто за лінією С.Саргсян («карабаський клан») - Н.Пашинян. Був ще глибинний внутрішній розкол між Кареном Карапетяном (тодішнім прем'єром Вірменії - представляв умовну кремлівську лінію «Газпрому», будучи там топменеджером) і Сержем Саргсяном. Останній після конституційної реформи мав за оприлюдненими домовленостями не висуватися на посаду прем'єра. Однак в останній момент «на прохання правлячої партії і суспільства» свою думку змінив, пролонгувавши фактично своє перебування при владі.

Оформлення такої пролонгації безумовно стало одним із тригерів масового протесту, символом якого став Нікол Пашинян. Вважається, що протест певний період часу навіть фінансувався за лінією Карена Карапетяна (або за лінією родинного бізнесу в ФПГ «Ташир»). Нікол Пашинян за підтримки вулиці встояв після уходу у відставку Сержа Саргсяна, а потім автоматично дотиснув і Карена Карапетяна, ведучи власну гру із Москвою. Таким чином, кремлівське крило «Газпрому» потерпіло фіаско на внутрішньому вірменському фронті.

Треба віддати належне Н.Пашиняну – він зміг вирулити в піковий період революційних протестів, маючи (або забезпечивши собі по ходу) певне лобі в Кремлі. Так, отримавши владу, він почав вичищати на всіх рівнях старий «карабаський клан», зокрема взяв під арешт другого президента Вірменії Роберта Кочаряна (до речі, особистого друга Володимира Путіна). Однак ніяких «розворотів на Захід» чи «виходів з ОДКБ/ЄАЕС» не відбулося навіть на рівні натяків⁴⁹. Очікувати їх насправді було наївно через їхню протиприродність. На зовнішньополітичному фронті Москва отримувала від Вірменії все, що бажала. Пригадати можна, приміром, відправку Н.Пашиняном до Сирії (під тиском Москви) гуманітарної місії Міністерства Оборони Вірменії, від чого декілька разів відмовлявся скинутий під час «оксамитової революції» Серж Саргсян. Власне революція не носила антиросійського характеру, що постійно підкреслювали її лідери.

Вибудовуючи власну вертикаль влади, у стосунках із Москвою на внутрішньому фронті Н.Пашинян намагався нав'язати негласну формулу: «проросійським або (про)якимось ще у Вірменії можу бути лише я, всі інші мають бути провірменськими». Однак в умовах Вірменії монополізувати комунікацію із Кремлем було неможливо за визначенням.

До вересня 2020 головне звинувачення в бік Нікола Пашиняна від вірменської опозиції (передусім від уламків Республіканської партії та інших сил, що почали гуртуватися довкола Роберта Кочаряна, спираючись на його фінансові та медіаактиви, а також на підтримку з Москви) лунало як «Нікол хоче здати Карабах»⁵⁰. Команда Н.Пашиняна натомість пройшла через дві виборчі кампанії, отримавши конституційну монобільшість у парламенті (реальну, а не як у Володимира Зеленського в Україні) та компромісну зі старими елітами фігуру на посаді «президента» невизнаної так званої «Нагірно-Карабаської Республіки» (Араїк Арутюнян). На темі Карабаху Н.Пашинян не давав політичним опонентам жодних шансів. Звідси, до речі, і його гасло «Карабах – це Вірменія і крапка» і, що більш суттєво, ініціатива про повернення «НКР» за стіл переговорів у рамках МГ ОБСЄ⁵¹. Така ініціатива викликала природне обурення в Баку, а також неприродне здивування в Москві. Питання Карабаху стало набувати ознак глибокого внутрішньокремлівського протистояння.

⁴⁸ Копчак В. «Потеря» Москвою Армении или об «антироссийскости» Н.Пашиняна. 24.11.2020. URL: <https://cacds.org.ua/в-копчак-потеря-московской-армении-или/>

⁴⁹ Poghosyan B. Presidential and parliamentary elections in unrecognized Nagorno Karabakh Republic. Background, process, implications. 21.04.2020. URL: <https://cacds.org.ua/benyamin-poghosyan-presidential-and-parliamentary-elections-in-unrecognized-nagorno-karabakh-republic-background-process-implications/>

⁵⁰ Меграбян Р. Постреволюционная Армения сегодня. Повестка реформ vs гибридная война. 18.02.2020. URL: <https://cacds.org.ua/рубен-меграбян-постреволюционная-а/>

⁵¹ Важливо, що в 1999 році «НКР» було виведено з переговорного процесу саме Робертом Кочаряном.

У Кремлі добре розуміли, що похитнути позиції Н.Пашиняна у Вірменії можуть лише провали на карабаському фронті, адже будь-які альтернативні креатури Москви були виключно токсичними для вірменського населення. Після відомої «4-денної війни» квітня 2016 року, коли Азербайджан фактично провів розвідку боєм, відвоювавши декілька висот (така собі прелюдія до масштабної ескалації), влада Вірменії зробила висновки. Однак у 2016 році після «квітневої війни» Серж Саргсян не пішов на реалізацію «плану Лаврова». В умовах же 2020 року для будь-якого вірменського лідера, який погодився б на добровільне (!) повернення Азербайджану хоча б якоєсь частини «НКР», це означало б політичне (щонайменше) самогубство. Це чітко усвідомлював Нікол Пашинян, це добре розуміли у Москві, тиснучи на офіційний Єреван, паралельно торгуючись із Баку. Показово, що публічно останнім мирний «план Лаврова» де-факто категорично відкинув саме Н.Пашинян⁵².

Цим пояснюється й «дивна позиція» Росії не стільки щодо Вірменії, скільки до його адміністрації. Глибина претензій Кремля до останнього насправді залишається найцікавішим питанням. Після постреволюційних «коливань» 2018 року здавалося, що всі протиріччя знято – Р.Кочарян вийшов із в'язниці (і так до неї і не повернеться), раніше аналогічно було знято арешт з генсека ОДКБ за квотою Вірменії Юрія Хачатурова; були усунені суперечки із РЖД та «Газпром-Вірменія» тощо. Але напруга все одно відчувалася. Версія «прибрати Н.Пашиняна за будь-яку ціну» під час бойових дій осені 2020 не витримувала критики. Необережно підірвати Вірменію зсередини на тлі ситуації на фронті навряд чи входило до планів Москви. До того ж власне Н.Пашинян під час революційних подій квітня-травня 2018 року довів, що він може поборотися і вигідно п(р)одати себе Кремлю, тому його завжди було рано просто списувати з рахунків⁵³.

Станом на осінь 2020 у внутрішньополітичному контексті Вірменія підійшла до нової гарячої фази війни за Карабах із таким набором:

- комплекс переможця, що склався у Вірменії та т.зв. «НКР» після перемоги в 1990-х рр., і який не був підкріплений реальними реформами в секторі оборони та безпеки і нарощуванням оборонного потенціалу;
- переоцінка Вірменією (або, як кажуть вірмени, «вірменськими сторонами») політичних механізмів стримування та регулювання конфлікту, неврахування небезпеки від гри Москви у відновлення імперського проекту із відповідними заграваннями/торгами з Баку і Анкарою, які для Кремля ставали значно більшими активами, ніж Єреван;
- відсутність у Єревана поля для маневру у торгах із Кремлем в умовах васальної залежності країни від РФ;
- загальна дезорганізація та інфантілізм системи державного управління у Вірменії після революції 2018 року.

Вірменські експерти одностайні в тому, що фактор вірменської діаспори (яка географічно дуже неоднорідна) довкола процесів ескалації обстановки довкола Карабаху був мінімальним. Його значення часто перебільшується. Діасpora могла підтримувати, посилювати або навіть іноді радикалізувати наведені внутрішньополітичні тенденції у Вірменії, однак міняти тренди вона не могла.

Питання Карабаха як було предметом глибокого внутрішньокремлівського протистояння, так ним і залишалося під час 44 днів війни. Нікуди це протистояння не поділося і зараз. Можна багато розмірковувати про небажання Москви втрачати Азербайджан, про необхідність зважати на амбіції Анкари, бажання Кремля утримувати четверту військову базу на Південному Кавказі – але саме для Вірменії, і без того позбавленої geopolітичного маневру в стані глибокої соціальної кризи нинішній

⁵² Poghosyan B. Russian strategy before and during the new Karabakh War. 03.11.2020. URL: <https://cacds.org.ua/benyamin-poghosyan-russian-strategy-before-and-during-the-new-karabakh-war/>

⁵³ Копчак В. Полум'я Карабаху. 01.12.2020. URL: <https://cacds.org.ua/полумя-карабаху/>

«підвішений стан» є екзистенційною загрозою. Такий стан влаштовує Москву, яка вважає у своїй логіці, що Єреван і так нікуди не подінеться. Вірменам загалом складно усвідомити, що Росія, різко ввівши «миротворців» у Карабах, насправді не вигадала нічого нового. Це типова тактика «деескалація через ескалацію». Специфіка чинної ситуації полягає лише в тому, що цього разу вона була застосована Кремлем щодо свого «головного союзника» у найбільш витонченій і цинічній формі, плюс в максимальній несприятливих для себе умовах.

Підходи в Кремлі до Вірменії як своєї «губернії» багато в чому визначали вірменський політичний ландшафт. Візьмемо ситуацію напередодні післявоєнних позачергових парламентських виборів 2021 року. На тлі глибокої політичної кризи сформувався опозиційний блок із 17 партій, де виділялися добре знайомі «Процвітаюча Вірменія» Гагіка Царукяна (вона одна з 17 була представлена в парламенті), Республіканська партія Вірменії (РПВ) Р.Кочаряна/С.Саргсяна, а також «Дашнакцутюн» (обидві зазнали нищівної поразки на парламентських виборах у грудні 2018 року). Решту партій навряд чи в повному складі могли назвати навіть політично активні громадяни Вірменії.

В цьому списку щоправда був присутній і новий політичний проект «Родіна» екс-директора СДБ Вірменії Артура Ванецяна (звільненого свого часу Н. Пашияном⁵⁴). За різними оцінками, ще до 44-денної війни Артур Ванецян у Москві розглядався як одна з альтернатив Н. Пашияну. А.Ванецян – найбільш проросійська фігура навіть за вірменськими мірками. До війни жорстко на нього ставити було безглуздо через низький рейтинг і, за різними оцінками вірменських експертів, «невідповідні лідерські якості». В умовному «блозі 17» насправді й близько не було єдності, про що свідчать конфлікти між Мікаелем Мінасяном (зять Сержа Саргсяна) та тим самим Артуром Ванецяном.

Зазначені 17 партій створили «Рух із порятунку Батьківщини»⁵⁵, запропонувавши Вазгена Манукяна (міністр оборони Вірменії в 1992-1993 рр.) як кандидата у прем'єр-міністри на переходний період. Однак ініціаторам руху вибори були принципово не потрібні – головне було прибрати Н.Пашияна з посади прем'єра. Ім, за великим рахунком, був потрібен політичний реванш. Рух збирав досить численні мітинги, проте кількості противставальників було недостатньо для уходу Н.Пашияна (ті протести – ні за масштабами, ні за географією – і близько не наблизялися до подій квітня 2018 року). Опозиція, крім вимоги звільнення «зрадника Нікола» та обіцянок максимального зближення з Росією, по суті, не пропонувала якогось порядку денного щодо виходу з кризи. Звинувачення на адресу Н.Пашияна щодо початку війни, розвалу армії та підписання капітуляції в ніч на 10 листопада 2020 були несправедливими (особливо про армію, і особливо від представників РПВ, які були при владі двадцять років). Обіцянки взяти реванш, відігравши назад з допомогою Росії існуюче нове статус-кво в Карабаху, виглядали взагалі цинічно та підло. Цього ніхто робити не збирався, однак гасло було зручним. Переходний період без виборів, однак зі своїм технічним прем'єром, опозиції був потрібен для підготовки дострокових виборів, але вже за своїми правилами, внаслідок яких до влади мала прийти не надто токсична постать – узгоджена із Москвою та з опорою на фінансовий, медійний та інші ресурси Р.Кочаряна («карабаського клану»).

Вказана стратегія «реваншистів» була повністю провалена. Нікол Пашиян вкотре встояв, оголосив позачергові вибори у потрібний/вигідний для себе момент, і виграв їх зі своєю партією, яка фактично отримала конституційну більшість. І це при тому, що за його відставку виступав президент Армен Саркісян, обидва вірменські католикоси та провідні науково-академічні кола країни. Паралельно Н.Пашиян встояв під тиском спроби воєнного перевороту (багато хто вважає – імітації воєнного

⁵⁴ Меграбян Р. Постреволюционная Армения сегодня. Повестка реформ vs гибридная война. 18.02.2020. URL: <https://cacds.org.ua/рубен-меграбян-постреволюционная-а/>

⁵⁵ Меграбян Р. Армения после выборов – новые внутриполитические реалии. 03.08.2021. URL: <https://cacds.org.ua/рубен-меграбян-армения-после-выборов/>

перевороту) на рівні генералітету Генерального Штабу на чолі з його керівником Оніком Гаспаряном⁵⁶. Парламентську ж опозицію/меншість склали старі «обличчя реваншизму» – блоки «Вірменія» Р.Кочаряна та «Маю честь» (РПВ С.Саргсяна та «Родіна» А.Ванецяна)⁵⁷.

Відтак, за результатами 44-денної війни, яка для Вірменії закінчилася національною катастрофою:

1. Не відбулося повалення демократично обраної влади.Хоча ситуація була дуже важкою – Н.Пашинян із найближчим політичним оточенням пережили загрозу фізичного усунення (організовану «реваншистами» і замасковану рід народний бунт).

2. Критична токсичність опозиційних «реваншистів», що замикалися на фігури Сержа Саргсяна, Роберта Кочаряна чи Артура Ванецяна (лідер партійного проекту «Маю честь»), не лише не підняла у необхідних для повалення режиму масштабах вулицю, а й призвела до того, що на позачергових виборах партія Нікола Пашиняна отримала практично конституційну більшість в парламенті.

3. Суспільство у Вірменії залишається глибоко поляризованим, а внутрішній політичній ситуації бракує стабільності. Фактична втрата Карабаху та розміщення в його частині російських миротворців значно зменшили геополітичне значення та вплив Вірменії та одночасно посилили залежність Єревану від Росії. Вірменія перебуває на межі повної втрати фактичного суверенітету, але може зберегти номінальні атрибути незалежної держави, такі як членство в ООН та інших міжнародних організаціях. Поразка у карабаській війні 2020 року підвищила можливість приєднання Вірменії до російських ініціатив щодо поглиблення взаємодії на пострадянському просторі (читай «союзної держави»).

4. Різке «миротворче» втручання Кремля саме на межі остаточного розгрому вірменського угруповання в Карабасі ускладнило для Москви ситуацію, в тому числі, і тим, що вірменське суспільство у стані глибокої соціальної фрустрації почало розриватися між двома полюсами сприйняття/рефлексії – «Росія зрадила»/«Росія врятувала». Треба наголосити, що за останні два десятиліття системного вибудування політико-економічної васальної залежності Вірменії від Росії Кремль вперше стикається з подібним для себе викликом на «вірменському фронті». І можна не сумніватися – Москва свою політику щодо свого «головного союзника в регіоні» будуватиме навколо формування у нього почуття/комплексу приреченості і, відповідно, ще більшої залежності від «єдино можливого рятівника». «Вірменія приречена без Росії» і «Реванш можливий тільки з Росією» залишаються головними наративами, що спускаються і нав'язуються Кремлем усім вірменським політичним гравцям, які претендують на його прихильність і, відповідно, у логіці Кремля – на перемогу та політичне виживання при владі.

5. У розвиток попереднього пункту – вірменське суспільство попри шок та фрустрацію продемонструвало громадянську та політичну зрілість, не піддавшись на заклики про повалення влади. Вірменія уникнула кровопролиття всередині, що загрожувало прямим втручанням Росії з непередбачуваними наслідками. Стан невизначеності вірменського суспільства між полюсами «Росія зрадила»/«Росія врятувала» був вигідний Москві. Ситуація змінилася після останньої ескалації на ділянках вірмено-азербайджанського кордону у вересні 2022 року, коли Москва не застосувала ані важіль «неіснуючого ОДКБ», ані втрутилася напряму. Кремль почав втрачати Вірменію через втрату вірмен, серед яких почали посилювати антиросійські (відповідно, прозахідні) настрої.

⁵⁶ Меграбян Р. Отставка Армена Саргсяна. Внезапно, но закономерно. 07.02.2022. URL: <https://cacds.org.ua/рубен-меграбян-отставка-армена-саргса/>

⁵⁷ Меграбян Р. Армения после выборов – новые внутриполитические реалии. 03.08.2021. URL: <https://cacds.org.ua/рубен-меграбян-армения-после-выборов/>

Карабаське питання у внутрішньополітичному та суспільному дискурсі Азербайджану

Базовим консенсусним моментом для азербайджанського суспільства щодо Карабаху стало доктринальне закріплення деокупації власних територій, у тому числі у воєнний спосіб. Неминучість воєнної перемоги стала головним лейтмотивом для влади щодо внутрішньополітичної консолідації азербайджанського суспільства. В той же час це могло перерости й у проблему формування в людей «комплексу завищених очікувань» за нереалізації стратегії деокупації регіону.

На відміну від Вірменії, Баку з другої половини 2000-х рр. системно займався воєнним будівництвом держави, досягнувши станом на 2020 рік безпрецедентних результатів. Азербайджан до війни готовувався системно й наполегливо, витрачаючи значні кошти на побудову сучасних збройних сил та їхнє якісне оснащення. Серед іншого, протягом 2010-х років Азербайджан зробив ставку на закупівлю та «одомашнювання» (поки що у вигляді великовузлового складання) високотехнологічних зразків озброєнь, відходячи від практики модернізації застарілої техніки радянського (російського) виробництва. Так, Росія залишалася ключовим постачальником озброєнь, насамперед бронетанкової техніки. В той же час у випадку ВТС із Москвою Баку скоріше «не купляв», а «політично відкупався від Кремля», підіграючи кремлівським модераторам та банально даючи заробити «Рособоронекспорту» в умовах, коли Росія поступово починала втрачати ринки озброєнь.

В той же час для Азербайджанської Республіки все більш важому роль в воєнно-технічному плані почали відігравати Ізраїль та Туреччина, зокрема в сегментах високоточних засобів ураження, розвідувальних та ударних безпілотних авіаційних комплексів. Між Баку та Анкарою було налагоджено багаторічну співпрацю на рівні генеральних штабів, велася системна підготовка азербайджанських військових кadrів у Туреччині. Союзницька азербайджансько-турецька концепція «один народ – дві держави» роками підкріплювалася на практиці саме в секторі безпеки й оборони⁵⁸. Такий підхід знаходив повний консенсус всередині держави, що було важливо для адміністрації I. Алієва в стратегії мінімізації та нівелювання гіbridних загроз з боку Росії та Ірану.

Тривалий час лобове протистояння «сам на сам» із Вірменією за Карабах виключалося через російський арбітраж карабаського конфлікту. Азербайджан, розуміючи це, багато років дотримувався політики, яку образно можна охарактеризувати як «не дражнити Кремль». У Баку таким чином сподівалися на відповідні для себе дивіденди у вирішенні питання Карабаху. Москва, користуючись такою ситуацією, зберегла й розвинула потужну систему впливів та інструментів тиску на Баку, які нині прийнято називати «гібридними». Це – навіть після перемоги у 44-денній війні і станом на жовтень 2022 року – залишається окремим та ключовим викликом для адміністрації Ільхама Алієва у контексті продовження війни за Карабах.

Надії Азербайджану на кремлівські дивіденди заграли новими барвами, коли до влади у Вірменії внаслідок «оксамитової революції» квітня-травня 2018 року прийшла команда «незрозумілого» та «чужого» – як для Москви, так і для Баку – Нікола Пашияна. У світі росла популярність Вірменії та її нового лідера. «Історія демократичного успіху» Вірменії несла зрозумілі іміджеві загрози режиму I. Алієва в разі подальшого гальмування вирішення карабаської проблеми.

В питанні ж Карабаху спочатку спостерігалися позитивні переговорні симптоми. Відбулася низка зустрічей на найвищому рівні у форматі Алієв- Пашиян та на рівні міністрів закордонних справ. Був період, коли на лінії розмежування в районі Карабаху протягом кількох місяців спостерігалося реальне припинення вогню,

⁵⁸ Rahimli G. Azerbaijan - Turkey: Commitment To “One Nation, Two States” Doctrine. 27.06.2019. URL: https://azertag.az/en/xeber/Azerbaijan__Turkey_Commitment_To_One_Nation_Two_StatesDoctrine-1299851

не притаманне цьому конфлікту в принципі. Однак ситуація почала загострюватися з квітня 2020 року, коли очільник російського МЗС Сергій Лавров різко й публічно почав тиснути на Єреван з метою примусити його виконувати так званий «план Лаврова» з врегулювання конфлікту.

Ситуація вкотре зависла на роздоріжжі – або збереження статус-кво, або ескалація воєнних дій. Статус-кво влаштовував Єреван. Москва почала нервувати, усвідомлюючи претензії Баку у свій бік щодо неспроможності змусити Нікола Пашияна до поступок. В Азербайджані ж державна пропагандистська машина системно накручувала населення, переконуючи його в безальтернативності воєнного шляху повернення Карабаху.

Таке зависання ситуації стало окремим викликом для адміністрації Ільхама Алієва, який із кінця 2019 року запустив переформатування влади, що можна охарактеризувати як «революція еліт зверху». В Азербайджані 9 лютого 2020 року за ініціативи І.Алієва було проведено позачергові парламентські вибори. Після виборів наприкінці лютого 2020 року уряд Республіки запросив опозиційні партії до діалогу, і зустрічі були організовані за участю переважної більшості опозиційних партій⁵⁹.

В рамках цих процесів звищих ешелонів влади почали вичищатися кадри багаторічного «сірого кардинала» Раміза Мехтієва або стари політичні соратники ще Гейдара Алієва (багатьом із них варто було йти просто за віковим цензом) – це переважно були і є одні й ті ж самі фігури. Така реконструкція не могла не наштовхнутися на інтереси кремлівського лобі в Баку. У цьому контексті найбільш показовим є «дивне» звільнення (а скоріше зникнення з політичної сцени) начальника Генерального штабу ЗС Азербайджану генерал-полковника Наджмеддіна Садикова на початку жовтня 2020 р. в розпал (!) воєнної кампанії⁶⁰. На офіційному сайті МО Азербайджану про нього було просто прибрано згадку. Офіційний Баку цього просто не коментував, однак у ЗМІ і різних експертних осередках гуляла різна інформація, в т.ч. і про його арешт, а також про те, що Н.Садиков був головним представником російської агентури у військовому блоці Азербайджану. Як констатація факту – НГШ (жоден) потім не був присутній на Параді Перемоги у Баку 10 грудня 2020 року. В той самий період одразу після перемоги за офіційною інформацією було звільнено начальника Головного управління внутрішньої безпеки Міноборони АР Раміля Аскерова, який за повідомленнями ЗМІ є племінником Н.Садикова. До чуток і домислів можна ставитися по-різному, але збіг цих подій за місцем і часом говорить сам за себе. В Азербайджані і перед стартом, і вже в ході воєнної кампанії була проведена суттєва чистка російської «п'ятої колоні» на різних рівнях.

В розвиток теми наведемо приклад причинно-наслідкових зв'язків, що наочно характеризує глибину проблеми та дивну рішучість її вирішення. На початковій фазі осінньої воєнної кампанії 2020 року ЗС Азербайджану не могли різко переломити ситуацію на власну користь. Запеклі бої йшли в районах уздовж лінії зіткнення. Однак після усунення Н.Садикова 9 жовтня 2020 р. на півдні було взято місто Джебраїл⁶¹. Азербайджанські експерти вказують, що звільнення Н.Садикова відбулося «за рекомендацією» турецьких генералів, які надавали АР системну допомогу у плануванні операції на всіх рівнях.

Невідворотність масштабного загострення на карабаському фронті станом на осінь 2020 стала очевидною після липневих боїв, що розгорнулися на вірменсько-азербайджанському державному кордоні в районі Тавуш-Товуз (що принципово, далеко від лінії розмежування в районі Карабаху). За декілька днів зусиллями Москви на тлі паралельної жорсткої реакції Туреччини на підтримку Азербайджану вдалося

⁵⁹ Іронію щодо азербайджанської опозиції виносили за дужки. Це було фоном для більш глибинних процесів.

⁶⁰ Начальник Генштаба Азербайджана обвинен в госизмене. 04.10.2020. URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/354926/>

⁶¹ Розташований за 20 км від старої лінії розмежування, адміністративний центр одного із семи районів АР поза територією колишньої НКАО, які Вірменія повністю або частково захопила у війни 1992-1994 рр.

повернути статус-кво. Однак стало зрозуміло, що Баку потребує сatisфакцїї за цї подїї, а конфлікт починає жити в новому вимірі, в тому числі на рівні сприйняття азербайджанським населенням.

Безвідносно того, хто став ініціатором липневого спалаху на ділянцї державного кордону (або ж причиною ескалацїї стали випадкові подїї), було зрозуміло, що вірменська сторона намагалася покращити свої тактичні позиції, зайнявши щонайменше одну панівну висоту на не делімітованій ділянці кордону. Відступом на попередні позиції ситуацію відіграти вже було неможливо. Азербайджан під час боїв поніс втрати (серед іншого, загинув начальник штабу 3-го армійського корпусу ЗС АР генерал-майор Полад Гашимов).

Й без того високий градус запиту азербайджанського суспільства на деокупацію Карабаху зріс ще більше. З боку Єревана, зокрема на рівні міністра оборони Давида Тонояна, як елемент інформаційно-психологічного стиску на противника продовжували лунати тези на кшталт «нова війна – нові території»⁶². Вірменія давала зрозуміти, що в разі загострення на карабаському фронті залишає за собою право відповідати асиметрично, натякаючи на нові територіальні втрати для Азербайджану. На тлі такої атмосфери одразу після звістки про загибель П.Гашимова в Баку та інших регіонах Азербайджану відбулися нетипово масштабні демонстрації, головним гаслом яких було «Роздай нам зброю».Хоча невдоволення мас вдалося загасити, однак влада більше не могла ігнорувати такі запити суспільства знизу⁶³.

Ключовим моментом липневих подїй 2020 року також стало нетипово різке загострення у відносинах між Баку й Москвою. Мав місце скандал довкола теми російських поставок «400 тон військових вантажів до Вірменії» під час та одразу після боїв⁶⁴. Пояснення міністра оборони РФ Сергія Шойгу а-ля «це тумбочки та ліжка для російської військової бази в Гюмрі» азербайджанську сторону явно не задовольнили. На цьому тлі почало проявлятися різке демонстративне зближення Азербайджану з Туреччиною, яка почала активно гррати власну гру на Південному Кавказі. Через Товузький район Азербайджану в безпосередній близькості до зони липневих бойових дій проходять ключові регіональні транспортно-енергетичні магістралі. Тому в Анкарі сигнал не стільки від Єревана, скільки від Москви був сприйнятий однозначно. Ставки були підняті ще вище. Усе це нашарувалося на описаний вище багаторічний глухий кут процесу врегулювання Карабаху у форматі Мінської Групи ОБСЄ. Таким чином, в 2020 році вересневе рішення Азербайджану про (контр)наступ було не спонтанним, а ретельно вивіреним і підготовленим. Більше того, за рядом ознак, його очікували й до нього готовалися в Єревані – фактору раптовості, як у квітні 2016 року, і близько не було.

За результатами воєнної перемоги у 44-денній війні в Азербайджані склалась наступна ситуація:

1. У внутрішній політиці перемога максимально зміцнила позиції влади та консолідувала суспільство довкола політики І.Алієва з деокупації територій. Це стосується й опозиційно налаштованих кіл (всередині і за кордоном, незалежно від географії), які одностайно визнали звітиги офіційного Баку на карабаському фронті. В Азербайджані перемога в 44-денній війні привела до безпрецедентного зростання рейтингу Ільхама Алієва. Військові успіхи закривають очі частині азербайджанського суспільства на притаманні країні фундаментальні проблеми (забезпечення прав людини, залежність економіки від експорту енергоресурсів). Паралельно внаслідок

⁶² «Новая война – новые территории»: Тонян предупредил Алиева. 30.03.2019. URL: <https://verelq.am/ru/node/44594>

⁶³ Запити, нагадаємо, системно формовані та підтримувані багато років тією ж владою.

⁶⁴ Ильхам Алиев - Путину: Россия поставила в Армению более 400 тонн военных грузов и это вызывает вопросы у общественности. 13.08.2020. URL: <https://1news.az/news/20200813114628715-Illkham-Aliev-Putinu-Rossiya-postavila-v-Armeniyu-bolee-400-tonn-voennyykh-gruzov-i-eto-vyzvyaet-voprosy-u-obshchestvennosti>

перемоги в 44-денній війні І.Алієв зміцнив свої позиції у внутрішньоклановому протистоянні всередині влади.

2. Перемога відновила гордість азербайджанців, однак присутність російських військ у Карабасі дедалі більше стає дратівливим фактором внутрішньої політики Азербайджану. Особливо це відчувається зараз, в період після 24 лютого 2022 року на тлі повномасштабного вторгнення Росії в Україну, коли азербайджанське суспільство у тотальній більшості виступає на українському боці.

3. Тема Карабаху залишається масштабним фактором внутрішнього дискурсу. До розміщення російського військового контингенту на території Карабаху під російським воєнним протекторатом негативно ставиться переважна частина населення Азербайджану. Таке негативне ставлення лише посилюється через поведінку російського військового контингенту, яка сприймає уламки так званої «НКР» не як частину території Азербайджану, а як окрему «ресpubліку». На цьому тлі, з одного боку, йде процес реінтеграції до Азербайджану звільнених територій, з іншого – має місце збереження інфраструктури сепаратистів Карабаху.

4. Серед факторів невдоволення азербайджанського суспільства перебуванням російських «миротворців» на території Карабаху виділимо такі:

- неостаточність перемоги: чому збройні сили Азербайджану зупинилася і не взяли під свій контроль Ханкенді (Степанакерт) та Ходжали; Азербайджан у максимально вигідних (на думку більшості населення) для себе умовах на полі бою був вимушений змиритися з присутністю російського військового контингенту на своїй території; застосовані важелі торгу/тиску з боку Кремля стосовно Баку власне і формують нову систему викликів та ризиків для Азербайджану;
- створення на території Карабаху (читай Азербайджану) повноцінної воєнної бази РФ із підтриманням атрибутів влади уламків «НКР» за відсутності інструментів впливу на процеси з боку Баку і Єревана без російської модерації⁶⁵;
- розмиті трактування Тристоронньої заяви від 10 листопада 2020 року не забезпечили повною мірою виведення та роззброєння вірменських збройних формувань з території Карабаху, що перебуває під воєнним протекторатом Росії⁶⁶;
- Азербайджанська Республіка не створила до кінця дієвий механізм контролю за переміщенням особового складу та техніки російського «миротворчого» контингенту⁶⁷;
- усвідомлення того, що із спливанням п'ятирічного терміну перебування «миротворчого» контингенту в Карабаху Росія зробить все можливе для збереження своєї військової присутності в Азербайджані.

Таким чином, Азербайджан, нехай і у максимально у сприятливих для себе умовах, поповнив «клуб країн», які чекають на тектонічні зміни в Росії (Кремлі) для остаточного вирішення питання відновлення своєї територіальної цілісності. Після 24 лютого 2022 року цей процес багато в чому перебуває під модерацією збройних сил України, які на шляху до перемоги системно переварюють воєнний потенціал Російської Федерації.

⁶⁵ Копчак В. Российские «миротворцы» в Карабахе или мифология оптимизма. 30.12.2020. URL: <https://cacds.org.ua/в-копчак-российские-миротворцы-в-ка/>

⁶⁶ Мурадов М. Российские миротворцы в Нагорном Карабахе – вызовы и риски для Азербайджана. 17.12.2020. URL: <https://cacds.org.ua/мурад-мурадов-российские-миротворцы/>

⁶⁷ Копчак В. Воєнна перемога у війні за Карабах і російський «миротворчий капкан» – нова реальність Азербайджану. 20.01.2021. URL: <https://cacds.org.ua/володимир-копчак-воєнна-перемога-у-ві/>

РОЗДІЛ 3. ВІЙСЬКОВИЙ ВІМІР КАРАБАСЬКОГО КОНФЛІКТУ: РЕЗУЛЬТАТИ ТА УРОКИ 44-ДЕННОЇ ВІЙНИ

Карабаський конфлікт, який триває з кінця 1980-х рр., а корінням сягає ще більш ранніх часів, став однією з гарячих точок на теренах колишнього СРСР. Специфіка конфлікту полягала у відносно меншій ролі, яку Росія грала в його перебігу. На відміну від посягань на територіальну цілісність Грузії, Молдови та України, Москва в даному випадку не брала участі в ньому напряму. Проте її деструктивна роль в збереженні вірмено-азербайджанського протистояння зберігалась.

Іншою специфічною рисою війни став крайній антагонізм між сторонами, який врешті решт надавав конфлікту етнічного характеру. В його основі лежало протиріччя між вірменським сепаратизмом в Карабасі та прагненням Азербайджану зберегти територіальну цілісність в міжнародно визнаних кордонах. Втім, розвиток протистояння призводив до актуалізації конфронтаційних питань історичної пам'яті, а також до загострення ворожнечі на рівні суспільств.

Сам конфлікт між Вірменією та Азербайджаном часто розглядається як серія війн. Перша з них в середині 1990-х років завершилась перемогою Вірменії та втратою Азербайджаном контролю не лише над більшою частиною території колишньої НКАО, але й сімома районами навколо цієї області (повністю або частково). Друга війна – 2020 року – натомість привела до перемоги Азербайджану та звільнення значної частини окупованих територій.

З військової точки зору така класифікація має сенс. Проте, на нашу думку, використання термінів «Перша» та «Друга» Карабаські війни створює хибне уявлення про наявність нестійкого «миру» у період між ними. Це суперечить об'єктивній оцінці ситуації. Насправді конфлікт не завершився, продовжуючись з кінця 1980-х років до сьогоднішнього дня. В певні періоди він набував активної фази – саме задля їх характеристики застосовують термін «війна». При цьому слід відзначити, що події на початку квітня 2016 року – 4-денна активна фаза боїв в Карабасі – незважаючи на свою швидкоплинність, також заслуговують на таку назву. Але ситуація на лінії розмежування не була спокійною навіть у час між періодами ескалації. Конфлікт не згасав, і було очевидно, що Бішкекський протокол 1994 року лише забезпечив паузу у вірмено-азербайджанському протистоянні, а не приніс хоча б крихкий мир.

Зусилля Азербайджану щодо розбудови військового потенціалу

Результати бойових дій початку 1990-х років – поразка та втрата контролю за приблизно 20% власної території – не влаштовували ані владу в Баку, ані азербайджанське суспільство. В Азербайджані розпочався процес перебудови та переозброєння збройних сил, як тільки це дозволила економічна ситуація. Зростання цін на енергоресурси та стабілізація національної економіки на початку 2000-х років надали Баку необхідні інструменти для здійснення заходів, спрямованих на підвищення боєздатності армії та її підготовку до вирішення конкретного завдання – відновлення територіальної цілісності держави. Однозначна підтримка цієї ідеї з боку суспільства лише спрощувала для азербайджанського керівництва реалізацію цієї політики.

На першому етапі мова йшла про закупівлю радянських зразків озброєння – добре відомих азербайджанським військовим. Фактично, таким чином Баку прагнув подолати наявний дефіцит техніки, приділяючи увагу оперативності поставок (які здійснювались із запасів, що залишились в інших державах з радянських часів). Вагому ролі в озброєнні Азербайджану в цей період зіграла Україна⁶⁸. Серед іншого,

⁶⁸ Москалик Д. Как Украина вооружала Азербайджан. 08.02.2021. URL:
https://petrimazera.com/kak_ukraina_vooruzhala_azerbaydzhana

вона передала Азербайджану 45 танків Т-72М1 (2004-2006 рр.), 18 БТР-80 (2007 р.) та 150 БТР-70 (2007-2010 рр.), 12 реактивних систем залпового вогню БМ-9А52 «Смерч» (2004-2005 рр.), 54 122-мм САУ 2С1 «Гвоздика» (2008-2010 р.), 16 152-мм САУ 2С3 «Акація» (2009-2010 рр.), 3 203-мм САУ 2С7 «Піон» (2008 р.), 55 122-мм гаубиць Д-30 (2007 р.), 12 навчально-тренувальних літаків L-39 «Альбатрос» (2006 р.) та 16 винищувачів MiГ-29 (поставлені після спеціальної модернізації протягом 2006-2011 рр.), 12 ударних гелікоптерів Mi-24 (2009-2010 рр.).

На початку 2010-х років Баку скорегував джерела своїх оборонних закупівель, забезпечивши найбільш нагальні потреби армії за рахунок зброї радянського виробництва з України. Азербайджан звернувся до РФ з метою новіших моделей озброєння, розроблених в якості вдосконалення наявних радянських проектів⁶⁹. В рамках контрактів, укладених в 2010-2011 рр., РФ поставила Азербайджану 18 РСЗВ БМ-9А52 «Смерч», 18 важких вогнеметних систем ТОС-1А, 100 танків Т-90С, 100 БМП-3, 230 БТР-82А, 18 САУ 2С19М1 «Мста-С» та 18 САУ 2С31 «Вена». Okрім цього, Азербайджан отримав противітряні системи С-300ПМУ-2 та Тор-М2Е. ВПС Азербайджану отримали 24 ударних гелікоптери Mi-35M; також було укладено контракт на поставку 60 транспортних гелікоптерів Mi-17.

Дані поставки мали не лише військове, але й геополітичне значення. Азербайджан здійснював прагматичну політику по відношенню до РФ, яка залишалась ключовим союзником Вірменії. Розуміючи, що російське керівництво прагне до гегемонії на території всього Південного Кавказу, Баку обережно та раціонально вибудовував свої відносини з Москвою. Принципово залишаючись поза межами проросійських військових союзів, він утримувався від зайвого загострення відносин з РФ. Азербайджан демонстрував готовність враховувати російські інтереси та розвивати дружні відносини. Масштабні закупівлі російського озброєння на початку 2010-х рр. також були частиною такої стратегії. Мова йшла не лише про отримання для азербайджанської армії нової техніки, а про подальше налагодження контактів з Кремлем.

В той же час Азербайджан ніколи не розглядав Росію як надійного партнера чи постачальника зброї. З політичної точки зору це було обґрунтоване розумінням російських цілей на Південному Кавказі; у військовому – відставанням російського ВПК в сферах інноваційних розробок, які становили інтерес для Баку. Натомість з середини 2010-х рр. розвиток практичних партнерських відносин з Туреччиною та Ізраїлем дозволив наситити азербайджанські збройні сили сучасним озброєнням.

Велике значення для підвищення боєздатності азербайджанської армії мала допомога від Турецької Республіки. Співпраця між державами розвивається за формулою «один народ – дві держави». Турецькі радники та спеціалісти брали участь в підготовці збройних сил Азербайджану. Вони долучились до розбудови азербайджанської системи військових навчальних закладів, в тому числі щодо підготовки програм та викладацького складу. За підтримки Туреччини, у Вищому військовому училищі Азербайджану було запроваджене навчання за стандартами НАТО. Okрім цього багато азербайджанських офіцерів отримали освіту в турецьких навчальних закладах.

Спільні азербайджано-турецькі навчання набували інтенсивності. Лише в 2019 році в такому форматі відбулось 13 заходів⁷⁰. Вони продовжувались і в 2020 році, в тому числі безпосередньо-напередодні активної фази боїв 44-денної війни (в липні-серпні).

Туреччина стала для Азербайджану джерелом постачання сучасного озброєння. 25 лютого 2020 року між державами було укладено міжурядову угоду про

⁶⁹ Kucera J. Report: Azerbaijan Gets 85 Percent Of Its Weapons From Russia. 18.03.2015. URL: <https://eurasianet.org/report-azerbaijan-gets-85-percent-of-its-weapons-from-russia>

⁷⁰ Mehdiyev M. Azerbaijan, Turkey Team Up For Large-Scale Military Drills. 29.07.2020. URL: <https://caspiannews.com/news-detail/azerbaijan-turkey-team-up-for-large-scale-military-drills-2020-7-28-58/>

військово-фінансову співпрацю. В її рамках Туреччина погодилась надати Азербайджану підтримку озброєнням на суму 200 млн турецьких лір (близько 33 млн доларів США). Серед іншого, Азербайджан отримував від Туреччини БПЛА Bayraktar TB2, РСЗВ TR-300 Kasirga та T-122 Sakarya, бронемашини Cobra, крилаті ракети SOM-B1.

Туреччина забезпечувала передачу розвідданих азербайджанському командування під час активної фази боїв, а також безперебійні поставки зброї та боєприпасів. Турецькі військовослужбовці були залучені до роботи штабів азербайджанської армії, посилюючи її оперативні можливості. На території Азербайджану в період 44-денної війни були розміщені турецькі літаки (6 одиниць F-16). Вони мали посилити ППО Азербайджану, та виконували демонстративну функцію.

Ізраїль також став для Азербайджану важливим джерелом постачання сучасного озброєння. Мова в першу чергу йде про БПЛА (в тому числі – дрони-камікадзе) та ракети. Важливу роль в ударах по вірменських силах в період 44-денної війни зіграли баражуючі боєприпаси Nagor. Азербайджанська армія мала в своєму розпорядженні балістичні ракети LORA ізраїльського виробництва, застосовані для ударів по вірменських комунікаціях⁷¹. Також в боях використовувались ізраїльські бронемашини SandCat.

Військова міць Азербайджану спиралась на надприбутки від експорту енергоресурсів, які дозволяли наповнювати оборонний бюджет. Наприклад, в 2011 році він складав 1,68 млрд дол. США⁷², в 2015 р. – 1,74 млрд дол. США⁷³, в 2017 р. – 1,55 млрд дол. США⁷⁴, в 2020 р. – 2,27 млрд дол. США⁷⁵. При цьому ці цифри – які і так переважали вірменські витрати щонайменше в чотири рази – ймовірно не враховують значну частину коштів, витрачених в другій половині 2010-х рр. на закупівлю озброєння.

В результаті збройні сили Азербайджану були забезпечені високоточними інструментами, які масово застосовувались в період 44-денної війни. Азербайджан запровадив вдосконалену концепцію координованої повітряно- наземної операції, заснованої на розробках західних теоретиків (AirLand Battle). Баку забезпечив високу боєздатність національної армії. В першу чергу мова йде про сили спеціального призначення, які займають особливо місце в структурі збройних сил.

Варто відзначити, що азербайджанське командування отримало можливість перевірити на практиці свою роботу. 4-денна війна 2016 року стала своєрідною пробою сил для азербайджанської армії. Вона дозволила оцінити досягнуті результати в справі модернізації збройних сил, визначити ефективність застосованих доктрин та виявити помилки та недоліки, які потребують усунення.

Конфлікт продемонстрував високий рівень боєздатності азербайджанської армії та готовність до ведення сучасної війни. Разом з тим, події 2016 року надали дані для роздумів.

По-перше, війна показала недостатню боєздатність механізованих підрозділів, укомплектованих військовослужбовцями строкової служби, для прориву підготовленої лінії оборони в місцевості, для якої характерний складний рельєф. Було доведено необхідність робити ставку на підготовлених професійних бійців. За результатами отриманого досвіду в армійських корпусах азербайджанської армії було розгорнуто штурмові та розвідувальні підрозділи, укомплектовані військовослужбовцями-контрактниками.

⁷¹ Wezeman P. D., Kuimova A., Smith J. Arms transfers to conflict zones: The case of Nagorno-Karabakh. 30.04.2021. URL: <https://www.sipri.org/commentary/topical-backgrounder/2021/arms-transfers-conflict-zones-case-nagorno-karabakh>

⁷² The Military Balance – 2012. P. 92.

⁷³ The Military Balance – 2016. P. 179.

⁷⁴ The Military Balance – 2018. P. 182.

⁷⁵ The Military Balance – 2021. P. 180.

По-друге, висока інтенсивність вогньової протидії з боку вірменської ППО вимагала зміни тактики застосування авіації. В Баку зрозуміли, що успішне надання повітряної підтримки наступаючим військам можливе лише після нейтралізації противовітряної оборони. Цьому аспекту військового планування при підготовці майбутніх операцій приділялась особлива увага. Азербайджанська авіація відмовилась від дій на малих висотах на користь застосування боєприпасів з великих висот або ж з районів, які знаходяться поза зоною досяжності ППО супротивника. Це привело до закупівлі спеціальних боєприпасів та модернізації техніки.

По-третє, була виявлена недостатня координація різних компонентів збройних сил при веденні бойових дій. Виправлення цього недоліку вимагало підвищення рівня злагодженості, що було можливе за рахунок інтенсивних тренувань та вдосконалення засобів зв'язку. У військах було запроваджено систему єдиного інформаційного простору.

В результаті здійснених реформ Азербайджан мав у своєму розпорядженні ефективні та боєздатні збройні сили⁷⁶. Станом на початок 2020 року в азербайджанській армії налічувалось 67 тис. військових; ще 15 тис. осіб проходили службу у воєнізованих формуваннях (на кшталт прикордонної служби та внутрішніх військ). Також в Баку розраховували на 300 тис. резервістів. На озброєнні армії перебувало 439 танків (T-55, T-72, T-90), 164 БМП (в тому числі нові БМП-3) та 620 БТР, 132 САУ, 207 одиниць буксируваної артилерії, 147 РСЗВ, 112 мінометів. Основу авіації складали 15 винищувачів MiG-29 та 21 бомбардувальники / штурмовики (Су-24, Су-25). Також Азербайджан міг використати 26 гелікоптерів Mi-24 та понад 20 гелікоптерів Mi-17. До цього слід додати значну перевагу над супротивником в сфері БПЛА. Баку був готовий до застосування силових методів вирішення Карабаського конфлікту.

Зусилля Вірменії зі збереженням статус-кво в зоні конфлікту

Вірменія вийшла переможцем з війни 1990-х років, тому в її інтересах було забезпечити існуючий статус-кво навколо Карабаху. Плануючи свої дії на випадок ескалації, вона в першу чергу покладалась на політико-дипломатичні засоби. Єреван сподівався, що Росія виступить гарантом його безпеки, та стримуватиме Азербайджан. Розвиток подій в 2016 році давав підґрунтя для таких очікувань.

Військовий компонент за таких умов залишався де facto другорядним для збереження чинного статус-кво в зоні конфлікту. Вірменське командування розраховувало на ведення оборонної операції на укріплених позиціях, що мало виграти час для дипломатичного тиску на Азербайджан.

На півночі Карабаського фронту на руку вірменським формуванням грали географічні умови, адже лінія розмежування проходила по важкодоступній місцевості на хребті Муродаг. На інших напрямках вірменське командування покладало великі надії на побудовану лінію укріплень (так звана «Лінія Оганянна»). Але підготовлені позиції залишались неоднорідними. Лінія оборони була особливо посиlena на центральній ділянці фронту (Агдамський напрямок). Натомість на півдні укріплення були слабшими. До того ж в результаті наступальної операції 2016 р. азербайджанські військові змогли повернути контроль за висотою Лелетепе. Це спрощувало їм наступальні операції в цьому районі.

Сама лінія оборони виявилася вразливою для ударів артилерії та БПЛА. Вона не вдосконалювалась належним чином. Основним напрямком діяльності з посилення позиції стало мінування місцевості, яке здійснювалось в значних масштабах протягом всього періоду відносного затишья в зоні конфлікту. Це створило перешкоди азербайджанському наступу восени 2020 року – але не зупинило його. Набагато більшу небезпеку міни становлять для процесу постконфліктної відбудови

⁷⁶ The Military Balance – 2021. P. 184-186.

та повернення біженців в райони, звільнені азербайджанськими військами. Ситуація ускладнена відсутністю точних карт мінних полів навіть у вірменської сторони – адже мінування місцевості здійснювалось хаотично протягом багатьох років.

Військове планування збройних сил Вірменії базувалось на застарілих концепціях. Організація та підготовка військ не включала вивчення та запровадження сучасних методів та тактики ведення бою. Вірменське командування розраховувало на повторення сценарію, за яким розгортається конфлікт у 1990-х рр. Воно недооцінило якісні трансформації, які відбулися в азербайджанській армії – як з точки зору її матеріального забезпечення, так і підготовки особового складу. Матеріально-технічне забезпечення вірменських підрозділів залишалось на низькому рівні. У військах не вистачало засобів зв'язку та розвідки. Збройні сили були укомплектовані солдатами строкової служби.

Проблемою для Вірменії залишалась нестача коштів, в результаті її оборонний бюджет в разі поступався азербайджанському. Так, в 2011 році він складав лише 395 млн дол. США⁷⁷, в 2015 р. – 412 млн дол. США⁷⁸, в 2017 р. – 429 млн дол. США⁷⁹, в 2020 – 621 млн дол. США⁸⁰.

Ескалація 2016 року актуалізувала необхідність переозброєння вірменської армії. Природно Єреван звернувся до свого ключового партнера – Російської Федерації – та отримав кредит на суму 200 млн долларів США на закупівлю російського озброєння. Не можна сказати, що вірменське командування зовсім не розуміло нагальних потреб збройних сил. Так, ключовим напрямком стало посилення протиповітряної оборони. Єреван виділяв значні ресурси на військові видатки. Втім, витрати виявилися неефективними.

В деяких випадках Вірменія робила ставку на обмежену закупівлю сучасних видів озброєння, які якісно переважали азербайджанські аналоги. Прикладом є отримання 4 літаків Су-30СМ, які за характеристиками мали перевагу над азербайджанською авіацією. Проте фактично це була точкова обрудка – скоріше публічний іміджевий крок, який мав wagу лише в період політико-дипломатичного протистояння. В умовах активних бойових дій окремі види зброї, не підкріплени комплексною модернізацією збройних сил, не могли змінити хід подій (а у випадку винищувачів – в принципі не могли це зробити, враховуючи характер та театр бойових дій, а також наявність в Азербайджану власної ефективної системи ППО).

У випадку закупівлі ракетних комплексів 9К720 «Іскандер», які Вірменія отримала після 2016 року, Єреван зробив ставку на фактор стримування. Ймовірно, вірменське керівництво розраховувало, що загроза ударів балістичними ракетами змусить Азербайджан взагалі відмовитись від застосування сили в Карабасі, або ж зупинить потенційну ескалацію, якщо події на лінії фронту розгортатимуться не за вірменським сценарієм. Проте ці розрахунки також виявилися помилковими. Ракетні удари по азербайджанській території восени 2020 року ніяк не вплинули на готовність Баку продовжувати операцію.

Певну дестабілізацію військового планування у Вірменії спричинили революційні події 2018 року. Очевидно, що теза про те, що уряд Н.Пашиняна за два роки зруйнував систему, яку вибудовував повалений режим «карабаського клану», і таким чином несе відповідальність за нездовільну підготовку до війни, не витримує критики. Сьогодні її використовує вірменська опозиція виключно у власних цілях з метою дестабілізації внутрішньополітичної ситуації та повернення влади – хоча результати парламентських виборів 2021 року наочно показали, що вірменське суспільство переважно адекватно реагує на події.

⁷⁷ The Military Balance – 2012. P. 89.

⁷⁸ The Military Balance – 2016. P. 178.

⁷⁹ The Military Balance – 2018. P. 181.

⁸⁰ The Military Balance – 2021. P. 179.

Саме «карабаський клан» несе відповідальність за неготовність Вірменії до активних бойових дій. Він протягом двадцяти років мав всю повноту влади в державі, пропагував жорсткі націоналістичні ідеї та відкидав можливості компромісу з Азербайджаном – при цьому не виконав завдання посилення військового потенціалу держави.

Проте не слід відкидати фактор дестабілізації Вірменії, викликаної революцією. Силовий сектор традиційно був опорою старої влади – відтак Н.Пашиняну було важко співпрацювати з ним. Його бекграунд – журналіста та політичного активіста – надавав йому слабкі позиції в комунікації з військовими, які засновували свій авторитет на перемогах 1990-х років. Просування людей нової влади на керівні посади потребувало часу та могло зустріти опір. Окремо слід відзначити, що за часів панування «карабаського клану» Вірменія та карабаські вірменські угруповання діяли в повній взаємодії на політичному рівні. Прихід до влади Н. Пашиняна міг ініціювати певну напругу та зниження рівня комунікації – не до критичного рівня, але чутливо з точки зору взаємодії в період активних бойових дій.

Вірменські збройні сили станом на початок 2020 року не виглядали відверто слабкими – хоча й поступалися кількісно азербайджанським⁸¹. Оцінку ситуації ускладнює відсутність точних даних щодо вірменських формувань так званої «НКР». В цілому у складі вірменської армії налічувалось 45 тис. військових, ще 4,5 тис. служили в поліції та прикордонній службі. Підрозділи так званої «НКР» налічували близько 18-20 тис. осіб. Мобілізаційний резерв Вірменії становив 210 тис. людей. Головною проблемою залишалась кількість та якість озброєння. Вірменія та так звана «НКР» мали понад 300 танків, кілька сотень БМП та БТР – але наявна техніка була старою, радянських зразків. Вірменські сили поступалися азербайджанським в авіації та артилерії⁸².

Важливою помилкою стала віра в тези власної пропаганди, яка зображала азербайджанців як неспроможний до війни народ, який не здатен перемогти вірменську армію. Фактично, Вірменія спочивала на лаврах перемог 1990-х років, не враховуючи, що ситуація суттєво змінилась. При цьому не слід недооцінювати бойовий дух вірменських формувань. Навіть поступаючись супротивнику в артилерії та не маючи повітряної підтримки, вірменська піхота чинила спротив – що підтверджує запеклість бойових дій під час 44-денної війни.

44-денна війна (27 вересня – 9 листопада 2020 р.): перебіг подій в зоні конфлікту

Перші бої між Вірменією та Азербайджаном в 2020 році відбулися не в Карабасі. Загострення мало місце в районі Товуза, на північній ділянці вірмено-азербайджанського кордону.

Зіткнення, які відбувались з 12 по 16 липня, не дали жодній зі сторін переваги, але призвели до жертв. Вірменія підтвердила загибель 5 своїх військовослужбовців. Азербайджан повідомив про загибель 12 військових та 1 мирного жителя. З азербайджанського боку загинув начальник штабу 3-го армійського корпусу генерал-майор Полад Гашимов – вкрай популярна в армії фігура. Події на кордоні викликали масові виступи в Баку, де населення вимагало від влади жорсткої відповіді⁸³.

Період затишня в зоні конфлікту після товузських боїв тривав недовго – трохи більше двох місяців. Активні бойові дії в Карабасі розпочалися 27 вересня 2020 року. Як Єреван, так і Баку покладали відповідальність за початок боїв на противлежну сторону, акцентуючи увагу на обстрілах цивільних об'єктів, здійснених ворогом.

⁸¹ The Military Balance – 2021. Р. 183-184, 186.

⁸² Рустамзаде А. Не «Байрактаром» єдиним – Часть 2. Артилерія+. 08.03.2021. URL: <https://cacds.org.ua/агиль-рустамзаде-не-байрактаром-ед/>

⁸³ Рустамзаде А. Капкан аналогий. 13.08.2021. URL: <https://cacds.org.ua/агиль-рустамзаде-капкан-аналогий/>

За версією Вірменії, азербайджанські військові завдали удару по контролюваних вірменськими угрупованнями населених пунктах на території Карабаху (в тому числі столиці самопроголошеної «НКР» – місту Ханкенді / Степанакерт)⁸⁴. Вірменські джерела повідомляли про загибель щонайменше 2 цивільних осіб внаслідок цих обстрілів.

За версією Азербайджану, вірменська сторона здійснила масштабні провокації на лінії розмежування, обстрілявши кілька населених пунктів в прифронтовій зоні (села Гапанлі, Чиргалі, Орта Гервенд, Алханлі, Шукюрбейлі, Джоджуг Марджанлі)⁸⁵. Це спричинило жертви серед цивільного населення (щонайменше 5 загиблих, 19 поранених) та пошкодження інфраструктури. У відповідь на обстріли збройні сили Азербайджану перейшли у контрнаступ, розпочавши операцію «Залізний кулак».

Азербайджан в ході боїв відразу захопив ініціативу, і диктував умови на полі бою. Вірменія лише намагалась утримати оборону та здійснювала локальні контрудари, реагуючи на дії азербайджанських військових. Вона намагалась використати своє ракетне озброєння для ударів по азербайджанській території – ймовірно, маючи на меті «збільшити ціну» війни для азербайджанського суспільства та таким чином змусити Баку припинити наступ. Проте азербайджанські збройні сили успішно перехоплювали ракети Р-17 («Скад»), застосовуючи комплекси ППО С-300ПМУ-2. Військові об'єкти та критична інфраструктура на азербайджанській території не постраждали – але 11 та 17 жовтня⁸⁶ ракети вразили цивільні об'єкти в місті Гянджа, призвівши до руйнувань житлового фонду та загибелі мирних мешканців.

Виходячи з перебігу подій на фронті, доцільно запропонувати періодизацію 44-денної війни. Логічно виділяти періоди війни, орієнтуючись на характер бойових дій та результати просування вперед збройних сил Азербайджану. Виходячи з цього, 44-денна війна складається з трьох етапів.

Перший етап конфлікту характеризується боями вздовж лінії розмежування. Азербайджанські війська намагались прорвати вірменську лінію оборони, здійснюючи атаки на північному (напрямок Талиш-Мадагіз) та південному напрямках.

Збройні сили Азербайджану змогли просунутися вперед вже протягом перших днів активної фази бойових дій. Вірменське командування намагалось виправити ситуацію за допомогою контрударів. Втім, вони не досягнули успіху, призводячи лише до знищенння боєздатних підрозділів вірменської армії. Вже перший масований удар привів до масштабних втрат серед вірменських формувань. Велику роль в цьому зіграло застосування ударних БПЛА, дронів-камікадзе та артилерії проти вірменської бронетехніки.

Азербайджан встановив контроль за повітряним простором в зоні конфлікту з перших днів боїв, і в подальшому використовував його для нанесення інтенсивних ударів, застосовуючи літаки, гелікоптери та БПЛА (як ударні моделі, так і дрони-камікадзе). Ефективне застосування Азербайджаном БПЛА було обумовлене правильною тактикою та комплексними рішеннями щодо системи розвідки та управління⁸⁷.

Окремо були здійснені заходи для виведення з ладу системи вірменської протиповітряної оборони, яка була пріоритетною ціллю авіаційних атак. Для виявлення вірменської системи ППО збройні сили Азербайджану використовували

⁸⁴ В Нагорном Карабахе началась новая война: Степанакерт под огнем. 27.09.2020. URL: <https://eadaily.com/ru/news/2020/09/27/v-nagornom-karabahe-nachalas-novaya-voyna-stepanakert-pod-ognem>

⁸⁵ Армянские вооруженные силы совершили масштабные провокации по всей протяженности фронта. 27.09.2020. URL: <https://mod.gov.az/ru/news/armyanskie-vooruzhennye-sily-sovershili-masshtabnye-provokacii-po-vsej-protyahennosti-fronta-32312.html>

⁸⁶ Armenia: Unlawful Rocket, Missile Strikes on Azerbaijan. 11.12.2020. URL: <https://www.hrw.org/news/2020/12/11/armenia-unlawful-rocket-missile-strikes-azerbaijan>

⁸⁷ Рустамзаде А. 44-дневная война – не «Байрактаром» единим или слагаемые успеха. 19.02.2021. URL: <https://cacds.org.ua/агиль-рустамзаде-44-дневная-война-не-б/>

спеціально модернізовані літаки Ан-2, які виконували роль обманних цілей, а в деяких випадках – літаків-камікадзе.

На першому етапі бойових дій вони змогли демаскувати маловисотні засоби ППО вірменських формувань (зенітні гармати, ПЗРК). Застосування цієї тактики допомогло нанести суттєві втрати вірменській противівітряній обороні протягом першого тижня війни. Ймовірно, непідтвердженні заявики вірменського командування про знищенння великої кількості літаків ворога в цей період пояснюються враженням таких цілей.

Втім, використання Ан-2 мало свої обмеження через низьку стелю польоту літаків цієї моделі. Згодом вірменська противівітряна оборона перестала реагувати на цілі, що літали на малій висоті, атакуючи лише об'єкти, виявлені вище 5 км. Також не зафіксовано успішного використання Ан-2 в якості дронів-камікадзе.

Перший етап бойових дій завершився приблизно 3-4 жовтня, коли азербайджанські підрозділи зайняли кілька стратегічно важливих локацій. На півночі їм вдалося взяти під контроль населені пункти Талиш та Мадагіз, втім в подальшому наступ на цьому напрямку зупинився⁸⁸. Головних успіхів азербайджанські військові досягнули на півдні, де їм вдалося прорвати вірменську лінію оборони та відновити контроль над містом Джебраїл.

Серед факторів, які визначили успіх збройних сил Азербайджану саме на південному напрямку, слід вказати:

- Наявність підготовлених рубежів для атаки та ослаблення вірменської оборони в результаті 4-денної війни 2016 р.
- Кращі умови для здійснення наступу та застосування перспективного озброєння (рівнинна місцевість, яка дозволяла успішно використати контроль повітряного простору)

Другий етап бойових дій характеризується розвитком наступу азербайджанських військ вглиб території, контролюваної вірменськими формуваннями. Азербайджанське командування кинуло основні сили на реалізацію здобутої на південному фланзі переваги. На інших ділянках фронту бойові дії в основному носили стримуючий характер (хоча це й не відміняє їх запеклого характеру).

В першу чергу було нанесено удар від Джебраїла в північному напрямку – азербайджанські війська розпочали наступ на місто Гадрут. 9 жовтня було оголошено про звільнення цього населеного пункту, втім вірменська сторона спростовувала це повідомлення. Ймовірно, азербайджанські військові в цей період зайняли домінуючі над Гадрутом висоти, що врешті решт призвело до відступу вірменських формувань з цього району через кілька днів.

Після боїв за Гадрут азербайджанське командування змінило напрямок основного удару. Війська розпочали наступ на захід, вздовж кордону з Іраном, який проходить по річці Аракс. Цей напрямок надавав наступаючим значні переваги в умовах контролю повітряного простору. Рівнинна місцевість не давала можливості вірменським силам побудувати проміжні рубежі оборони. В результаті після прориву лінії фронту азербайджанські війська швидко вийшли на оперативний простір.

Темп наступу азербайджанських сил був затриманий лише через втручання Ірану. В умовах наближення бойових дій до Худаферинської ГЕС іранські військові взяли під контроль всю територію об'єкта, включаючи зону на лівому березі ріки Аракс – тобто на території Азербайджану, контролюваної до останнього часу вірменськими формуваннями. Таким чином, вони опинились на шляху наступаючих азербайджанських підрозділів. Дипломатичне врегулювання ситуації відклало просування вперед азербайджанських сил на добу.

⁸⁸ Рустамзаде А. Не «Байрактаром» єдиним – Часть 2. Артилерия+. 08.03.2021. URL: <https://cacds.org.ua/агиль-рустамзаде-не-байрактаром-ед/>

Іранський фактор надав вірменським силам час для підготовки для оборони, що призвело до зростання гостроти боїв на півдні. Але це не змогло зупинити азербайджанський наступ в напрямку вірмено-азербайджанського кордону. В результаті 20 жовтня азербайджанські підрозділи увійшли до міста Зангелан. Окрім передові колони почали просуватися на північ, в напрямку Лачинського коридору, загрожуючи перерізати основну лінію забезпечення вірменських сил на території Карабаху. 22 жовтня загони азербайджанських військ перебували вже в шести милях від цієї важливої транспортної артерії.

Вірменське командування намагалось використати наближення бойових дій до власне вірменської території. Оскільки Азербайджан з політичних міркувань не планував перенесення бойових дій на територію Вірменії, вірменські підрозділи могли використовувати її для накопичення сил та нанесення артилерійських ударів по наступаючим підрозділам. Розуміючи стратегічну важливість Лачинського коридору, в цей район були перекинуті вірменські резерви. Використовуючи гірську місцевість, вірменські формування здійснили низку засідок та локальних контратак. Це призвело до уповільнення темпів азербайджанського наступу та запеклих боїв вздовж кордону.

Критичний момент азербайджанської операції прийшовся на третю чверть жовтня. В цей час азербайджанська армія вже сповна скористалася успіхами, здобутими внаслідок прориву вірменської оборони на півдні. Новий етап бойових дій вимагав переорієнтації наступальних дій в північному напрямку. Високогірна місцевість в цьому районі дозволяла вірменським силам тримати оборону на тактично вигідних позиціях.

Саме в цей час мали місце труднощі із логістикою азербайджанського наступу, спричинені необхідністю прокладання нових маршрутів та швидким просуванням вперед передових сил, які відірвались від тилів. Ветерани бойових дій засвідчують, що на лінії фронту мали місце проблеми із забезпеченням їжею та питною водою. Доставку вантажів до передових підрозділів доводилось здійснювати в темний період доби, в тому числі – пішки.

Бойові дії точилися по лінії Лачин-Кірмізі Базар⁸⁹. Азербайджанські сили продовжували наступ в північному напрямку – як і очікувало вірменське командування. Втім, наприкінці жовтня азербайджанська сторона змінила місце основного дару, заставши своїх опонентів зненацька. Саме цей період бойових дій доцільно розглядати в якості третього етапу війни.

Замість того, щоб атакувати укріплені вірменські позиції в районі Кірмізі Базар, збройні сили Азербайджану здійснили наступ в напрямку міста Шуша. Відсутність доріг в цій місцевості не дозволяла використовувати бронетехніку та автомобільний транспорт. На вістрі атаки були сили спеціального призначення (зі складу бригади спецназу Генштабу Азербайджану та двох батальйонів бригади спецпризначенців Нахічеванської окремої армії⁹⁰), які пішки подолали важкий маршрут. Азербайджанські джерела вказують на те, що вони здійснили п'ятиденний марш по гірській місцевості, уникаючи зіткнень з вірменськими формуваннями та обходячи ключові пункти їх оборони. Кількома колонами вони підійшли до Шуші⁹¹. Вірменське командування не змогло своєчасно ідентифікувати загрозу. Його увага була сконцентрована на утриманні позицій в районі Лачина. Також мала місце вже традиційна недооцінка супротивника – вірмени вважали, що азербайджанці нездатні на таку ризиковану операцію, та будуть наступати виключно вздовж доріг.

⁸⁹ Рустамзаде А. Не «Байрактаром» єдиним. Часть 3. Мобильные группы+. 31.03.2021. URL: <https://cacds.org.ua/агиль-рустамзаде-не-байрактаром-еди/>

⁹⁰ Бутусов Ю. Звільнити наш Донбас без застосування сили неможливо. 07.11.2021. URL: <https://gordonua.com/ukr/blogs/jurbutusov/zvilniti-nash-donbas-bez-zastosuvannja-sili-nemozhlivo-1580252.html>

⁹¹ Spencer J., Ghoorhoo H. The Battle Of Shusha City And The Missed Lessons Of The 2020 Nagorno-Karabakh War. 14.07.2021. URL: <https://mwi.usma.edu/the-battle-of-shusha-city-and-the-missed-lessons-of-the-2020-nagorno-karabakh-war/>

Бойові дії безпосередньо в районі Шуші – фактично в центрі контролюваної вірменами до початку активної фази боїв території, в безпосередній близькості від Ханкенді / Степанакерта – розпочалися 30 жовтня. В районі 4-5 листопада азербайджанські підрозділі зайняли висоти на південь від міста. Після цього вони розвивали наступ, перекривши Лачинський коридор в районі Шуші. Також було знищено міст через ріку Хакарі. Це унеможливило спрямування до Шуші підкріплень з боку Вірменії.

Втім, вірменські формування продовжували утримувати домінуючі над місцевістю позиції в самій Шуші, яка розташована на гірському плато. Азербайджанські підрозділи увійшли до міста 6 листопада. Сили спеціального призначення, скориставшись туманом, піднялися на Шушинську скелю з району села Дашибалти. Цей маршрут є вкрай важким, відтак вірменські підрозділи не розраховували на атаку з цього напрямку, яка застала їх зненацька. Скориставшись моментом, азербайджанці змогли закріпитися на плато, встановили блокуючі позиції на дорозі на Ханкенді / Степанакерт, звідки очікувались контратахи, та розпочали зачистку міста.

Вірменські формування продовжували чинити запеклий спротив в Шуші, паралельно намагаючись перейти в контрнаступ. Погана погода не дозволяла азербайджанцям в повній мірі скористатися контролем повітряного простору. Бої в Шуші протягом 6-8 листопада відзначалися надзвичайною інтенсивністю і показали високу боєздатність елітних підрозділів азербайджанської армії. Не маючи важкого озброєння та підтримки авіації, вони успішно протидіяли ворожій бронетехніці, відбили вірменські контратахи та вийшли переможцями з міських боїв, які велися на короткій дистанції.

Слід відзначити, що вірменські підрозділи також проявили високий бойовий дух в боях на цьому напрямку. Вони продовжували оборонятися та не кинули позиції. Але рішучий обхідний маневр азербайджанського спецназу призвів до втрати управління, що врешті решт і призвело до краху вірменської оборони.

Битва за Шушу поставила крапку в 44-денній війні. Відновивши контроль над містом, азербайджанські сили опинились на позиціях, з яких могли продовжувати наступ на Ханкенді / Степанакерт. ЗМІ повідомляють, що їх передові загони навіть просунулись в цьому напрямку, увійшовши до села Шушакенд. Втім, в ніч з 9 на 10 листопада в Москві було підписано Заяву про припинення вогню⁹², яка завершила бойові дії та зафіксувала нову лінію розмежування. За її умовами на територіях, все ще контролюваних вірменськими формуваннями, було розгорнуто російський військовий контингент.

Азербайджан мав військові можливості для продовження операцій. Серед причин, які обумовили згоду Баку на припинення вогню, на нашу думку ключовими є:

- прагнення уникнути звинувачень в гуманітарній катастрофі. Основна частина бойових дій до сих пір велася в районах навколо території колишньої НКАО, в яких практично не було вірменського населення. Виключенням є бої за Гадрут та Шушу – але вірмени масово виїхали звідти при наближенні азербайджанських військ. Натомість продовження наступу переносило бойові дії на територію компактного проживання вірмен – при цьому місцевому населенню вже не було куди тікати, окрім Вірменії. Операції з відновлення контролю над Ханкенді / Степанакертом призвели б до остаточного виїзду з Карабаху десятків тисяч вірмен. Актуалізація в інформаційному просторі проблеми біженців загрожувала іміджевими втратами для Баку;
- врахування природного фактору. Наближення зими ускладнювало ведення подальших бойових дій в гірській місцевості. Погана погода вже завадила

⁹² Заявление Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации. 10.11.2020. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/64384>

використанню БПЛА в ключовий момент битви за Шушу. В майбутньому азербайджанським силам довелося б продовжувати наступ в менш сприятливих умовах, не маючи можливості в повній мірі застосувати наявні матеріально-технічні переваги.

- потенційний тиск Росії. Російське керівництво розглядає конфлікт навколо Карабаху як актив, за рахунок якого воно здійснює проекцію впливу як на Вірменію, так і на Азербайджан. Остаточне вирішення конфлікту за рахунок відновлення територіальної цілісності Азербайджану суперечить інтересам Москви. Ймовірно, Росія здійснювала тиск на Баку щодо припинення наступу, і в певний момент азербайджанська влада вирішила, що на даному етапі краще буде взяти паузу.

Призупинивши військову операцію, азербайджанське керівництво зробило вдалий політичний крок. Досягнуті в ході 44-денної війни успіхи зламали старий статус-кво в зоні конфлікту. Вони допомогли азербайджанському суспільству відчути перемогу – взяти реванш за поразки першої половини 1990-х рр. Звільнення Шуші – культурної столиці Азербайджану – стало важливим досягненням для Баку.

В той же час Азербайджану практично не довелося мати справу з контролем територій, на яких проживає нелояльне населення. Фактично, Баку показав Єревану, що ніколи не відмовиться від відновлення територіальної цілісності та продемонстрував готовність (і здатність) вирішити питання силою – але дав опонентам паузу для завершення конфлікту дипломатичними засобами.

З точки зору далекосяжної перспективи це правильний крок. Відновлення контролю над всім Карабахом в 2020 році навряд чи завершило б конфлікт. Воно могло спровокувати Вірменію на продовження політики невизнання азербайджанського суверенітету над цими територіями, та розквіту реваншистських ідей. Натомість зараз, в рамках взятої паузи, Вірменію підштовхують до дипломатичного врегулювання – для Баку важливе добровільне визнання Єреваном азербайджанської принадлежності Карабаху, делімітація та демаркація державного кордону та укладання відповідних угод, які б означали відмову Єревану від претензій.

Результати та уроки 44-денної війни

44-денна війна відзначалась запеклими боями, в яких обидві сторони понесли значні втрати. За офіційними даними вірменської сторони, для Єревану вони склали 3825 військовослужбовців загиблими⁹³ та 187 зниклими безвісти⁹⁴. До цих цифр включені представники збройних формувань так званої «НКР». Проте альтернативні підрахунки вказують, що ці дані можуть бути суттєво занижені.

Протягом активної фази конфлікту Азербайджан не оприлюднював інформацію про власні втрати. Азербайджанське міністерство оборони опублікувало попередній список загиблих лише 8 грудня. Згодом він продовжував уточнюватися. Станом на 21 жовтня 2021 року підтвердженні азербайджанські втрати становили 2906 осіб загиблими та 6 зниклими безвісти⁹⁵.

Для Азербайджану це стало прийнятною ціною, яку довелось заплатити за досягнуті результати. В рамках 44-денної активної фази бойових дій азербайджанська війська змогли добитися значних успіхів. Вони відновили контроль над територіями Фізулінського, Джебраїльського, Зангеланського та Кубадлинського районів, а також

⁹³ Prime Minister Nikol Pashinyan's speech at the National Assembly during the discussion of the performance report of the Government Action Plan for 2021. 13.04.2022. URL: <https://web.archive.org/web/20220414071601/https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2022/04/13/Nikol-Pashinyan-Speech/>

⁹⁴ 187 Armenian troops still MIA, 21 civilians missing in 2020 Nagorno Karabakh war. 21.03.2022. URL: <https://www.armenpress.am/eng/news/1078446/>

⁹⁵ List of the servicemen fallen Shehids in the Patriotic War. 21.10.2021. URL: <https://mod.gov.az/en/news/list-of-the-servicemen-fallen-shehids-in-the-patriotic-war-38076.html>

частиною територій колишньої НКАО. Згідно з умовами заяви про припинення вогню вірменські формування були виведені з територій Агдамського, Кельбаджарського та Лачинського районів.

Військові дії восени 2020 року не привели до остаточного вирішення Карабаського конфлікту. Але вони переформатували статус-кво в регіоні. Азербайджан повністю звільнив сім районів, які розташовані навколо територій колишньої НКАО. Okрім цього, було відновлено контроль за окремими районами власне Карабаху, в тому числі – містом Шуша, яке має надзвичайно важливе символічне значення для азербайджанців.

Негативним наслідком війни стало те, що за її результатом на території Карабаху був розміщений російський військовий контингент (згідно домовленостей – 1960 військовослужбовців, 90 БТР, 380 одиниць автомобільної та спеціальної техніки). З військової точки зору його потенціал незначний, та не впливає на баланс сил в зоні конфлікту. Втім, він виступає демонстрацією російського впливу в регіоні, і використовується Москвою для тиску як на Єреван, так і на Баку.

44-денна війна фактично стала першим в ХХІ столітті традиційним конфліктом – тобто зіткненням збройних сил двох держав, які хоч і суттєво відрізнялися за потенціалом, але мали схожу номенклатуру озброєння та структуру командування. Це суттєво відрізняє її від громадянських війн на Близькому Сході та в Африці, військових кампаній США в Іраку та Афганістані. Відтак, вона становить особливий інтерес для дослідників, оскільки надає матеріал для аналізу – визначення тенденцій та перевірки запропонованих теорій сучасної військової науки.

Операції, реалізовані в рамках 44-денної війни азербайджанською армією, довели:

- Важливість створення системи єдиного інформаційного простору, який об'єднує розвідувальні та ударні компоненти та дозволяє використовувати інформацію практично в режимі реального часу. Ситуаційна обізнаність стосовно стану справ в зоні бойових дій впливалася на швидкість прийняття рішень та здійснення вогньового ураження відповідними засобами. Фактично, азербайджанське командування в режимі реального часу відстежувало ситуацію на фронті, і могло оперативно реагувати на зміну ситуації.
- Ефективність застосування широкого кола засобів ураження бронетехніки та позицій ворога, до яких відносяться дрони-камікадзе, протитанкові ракетні комплекси тощо. Переваги Азербайджану в цих видах озброєння дозволили здійснити вірменські контратаки із застосуванням бронетехніки – при цьому без суттєвих втрат для азербайджанської сторони. Також активне застосування БПЛА та артилерії перекривало лінії комунікації вірменських сил, заважаючи не лише поповненню підрозділів на лінії фронту, але й оперативному реагуванню на зміну ситуації, яка вимагала здійснення маневрів наявними силами.
- Необхідність вдосконалення системи РЕБ задля виявлення та знешкодження системи ППО, що є запорукою успішного застосування БПЛА. Саме успіхи Азербайджану в нейтралізації вірменської системи протиповітряної оборони на початку активної фази боїв надали йому можливість в повній мірі використовувати наявні ресурси для повітряних ударів по позиціях ворога. В інформаційній площині сам успішні дії БПЛА стали своєрідним символом перемог Баку – але насправді своїми результатами вони завдають виявленню та придушенню ППО.
- Переваги високоточної зброї. Азербайджан довів, що лише вона дозволяє наносити супротивнику втрати, які підригають його потенціал, розхитують оборону та врешті решт призводять до її краху. Вірменія мала в своєму розпорядженні засоби вогньового ураження, але їхня точність не відповідала

вимогам сучасного поля бою. Аналогічні висновки можна зробити із застосування ракетної зброї в період активних боїв. Вірменські ракетні удари по території Азербайджану призвели лише до загибелі цивільних осіб, не завдавши шкоди військовим цілям. Вони ніяк не ускладнили операції азербайджанської армії – лише ще більше посилили її бажання до перемоги.

Разом з тим, помилково приписувати успіх азербайджанської армії виключно її технічній перевазі над супротивником. 44-денна війна підтвердила вплив якості особового складу на боєздатність збройних сил.

Основу вірменської армії складали молоді люди – призовники та добровольці – якими керували офіцери старшого віку. Перші відчували нестачу підготовки, натомість другі орієнтувались на радянську військову школу та тактику, яка в сучасних умовах частково втратила актуальність.

Натомість ядром азербайджанської армії були професійні військові з кількарічним досвідом служби. Це підтверджує аналіз її втрат з точки зору віку загиблих – близько третини становили люди віком 25-27 років⁹⁶.

При цьому слід враховувати, що висока мотивація до боротьби була присутня з обох боків лінії фронту. Для азербайджанських військових звільнення окупованих територій було ключовою частиною національної ідеї. Війна стала реваншем за національну трагедію, якою стала поразка у конфлікті в першій половині 1990-х рр. В той же час їх опоненти були готові воювати за землю, яка вважалась споконвічно вірменською. Врешті решт вірменські солдати в умовах складних боїв показали стійкість – але її виявилось замало для успіху в умовах, коли протилежна сторона не поступалася їм в цьому компоненті, але в той же час була краще підготовленою.

Успіхи азербайджанських військових забезпечувались ефективною тактикою. Вони покладались на розвідку та дальнє вогневе ураження, забезпечені активним застосуванням артилерії та БПЛА⁹⁷. Можна говорити про запозичення тактики турецьких збройних сил, яка застосувалась в Сирії проти ІДІЛ та курдських формувань. Азербайджанські військові в рамках спільних навчань та підготовки в турецьких військових навчальних закладах отримали можливість з перших рук дізнатися про її ключові елементи.

Азербайджанські війська вміло здійснювали наступальні операції, застосовуючи ефективну тактику щодо відновлення контролю за населеними пунктами в зоні конфлікту. Вони намагались не вв'язуватися у вуличні бої, натомість концентруючи зусилля на здобутті контролю за пануючими позиціями навколо міст, утриманих вірменськими підрозділами. Саме такий сценарій був реалізований в Гадруті, і на основі таких принципів реалізований наступ на Шушу. Бої за останнє місто показали, що у разі необхідності азербайджанська армія може добитися успіху й у несприятливих для себе умовах. Проте слід відзначити, що перемога в Шуші була забезпечена застосуванням спецпідрозділів – найбільш підготовленої частини збройних сил, та за неї довелося дорого заплатити.

Можна стверджувати, що основною причиною перемоги Азербайджану була не технологічна перевага, а продемонстрована здатність вчитися на своїх помилках. Азербайджанське керівництво засвоїло уроки поразок 1990-х рр. і послідовно трансформувало національні збройні сили у відповідності до вимог часу. Завдяки цьому йому вдалося змінити військовий баланс сил в зоні конфлікту та створити передумови для успішного наступу.

Важливим уроком, який можна винести з успіху Азербайджану, стала ефективна інформаційна політика в період активної фази боїв. Діяльність Баку в інформаційній площині відзначалась виваженістю та раціональністю. Азербайджан

⁹⁶ Stronell A. Learning the lessons of Nagorno-Karabakh the Russian way. 10.03.2021. URL: <https://www.iiss.org/blogs/analysis/2021/03/lessons-of-nagorno-karabakh>

⁹⁷ Рустамзаде А. 44-дневная война – не «Байрактаром» единим или слагаемые успеха. 19.02.2021. URL: <https://cacds.org.ua/агиль-рустамзаде-44-дневная-война-не-б/>

ввів суттєві обмеження в межах національного інформаційного простору, надаючи населенню дозвану інформацію з офіційних джерел. Паралельно Баку намагався активно працювати на зовнішню аудиторію, прагнучи хоча б частково нівелювати перевагу Вірменії щодо наявності симпатій на міжнародній арені. Довіру до азербайджанських повідомлень про перебіг бойових дій підсилювали підтвердження оголошених успіхів (наприклад – відеоматеріали щодо ураження ворожих сил та відновлення контролю за окремими населеними пунктами). Фактично, азербайджанські джерела не вводили аудиторію в серйозну оману стосовно перебігу подій на лінії фронту – в деяких випадках повідомлення про перемоги були занадто поспішними, але врешті решт через кілька днів в будь-якому разі підтверджувались. Це перетворювало Азербайджан на надійне джерело інформації в очах зовнішнього спостерігача – особливо на контрасті з вірменськими повідомленнями, в яких заявки на гучні успіхи не підтверджувались належними доказами.

Ще одним елементом фундаменту перемоги Азербайджану стала ефективна міжнародна політика, яка забезпечувала військові зусилля. Стратегічне партнерство з Туреччиною дало свої плоди, і Анкара однозначно виступила на підтримку Баку в період 44-денної війни. Це разюче відрізняє азербайджанську ситуацію від вірменської. Основний союзник Вірменії зайняв обережну позицію, та не надав тих обсягів допомоги, на які розраховували в Єревані. Москва надавала Вірменії обмежену військову підтримку в період активних бойових дій. Росія чітко дала зрозуміти, що не збирається ставати на бік Єревану в конфлікті. Її позиція базувалась на цілком логічному твердженні про те, що російські гарантії безпеки не розповсюджуються на територію Карабаху. Проте в окремих випадках військова необхідність призводила до нанесення ударів азербайджанськими військовими по цілях на території власне Вірменії. Росія була змушенна вдаватися до дипломатичних маневрів та роз'яснень, аргументуючи свою відмову виступити на боці партнера. Це лише підтверджувало, що Москва дбає виключно про свої інтереси, а на безпекові гарантії від неї не слід покладатись.

РОЗДІЛ 4. ЕКОНОМІЧНИЙ ВІМІР КАРАБАСЬКОГО КОНФЛІКТУ

Перша Карабаська війна, яка завершилася в травні 1994 року угодою про припинення вогню між Азербайджаном і Вірменією, мала помітний економічний вплив на обидві сторони. Було зруйновано економічну цілісність Південноого Кавказу, що зменшило економічний потенціал та можливості для співпраці країн регіону. Конфлікт також призвів до втрати великих фінансових ресурсів з обох сторін через військові витрати.

Азербайджан, спираючись на свої нафтovі ресурси, зміг швидко подолати економічну кризу 1990-х років та значно збільшити свій ВВП. Економіка Вірменії, навпаки, понесла значні втрати через транспортну блокаду з боку Азербайджана та Туреччини, і стала залежною від Російської Федерації.

Перспективи врегулювання конфлікту після 44-денної війни відкривають нові можливості як для Азербайджану та Вірменії, так і для всього Південноого Кавказу. Регіональні транспортні проекти, які можуть бути реалізовані у випадку досягнення політичного врегулювання між Єреваном та Баку, обіцяють прискорити економічний розвиток Карабаху та дозволять перетворити цю зруйновану війною територію на важливий регіональний транспортний вузол. З'єднання нових і відновлених транзитних шляхів у Карабасі та навколо нього з вже існуючими автомобільними та залізничними лініями, розблокування кордонів та реалізація проектів транспортних коридорів (таких як Зангезурський коридор) матиме позитивні наслідки. Це не лише розширить регіональну транспортну мережу, але й може позитивно вплинути на регіональне співробітництво.

Вплив економічного фактору на потенціал сторін конфлікту при підготовці до 44-денної війни

Перша Карабаська війна де-факто завершилася перемогою Вірменії, однак, остаточного врегулювання конфлікту не було досягнуто. Азербайджан з моменту припинення бойових дій у 1994 року системно займався внутрішніми перетвореннями. Така політика здійснювалась в умовах економічної нестабільності та серйозних політичних викликів, пов'язаних з дезінтеграційними та сепаратистськими процесами всередині держави, у великій мірі інспірованими Російською Федерацією.

До 2000 року в країні було проведено всеобічне вивільнення цін та уніфікований обмінний курс; відбулося скасування майже всіх кількісних і адміністративних обмежень на імпорт і експорт, а також практично завершена приватизація малих підприємств. У стислі терміни була створена законодавча база ринкової економіки⁹⁸.

Головними напрямами економічної політики країни стали:

- створення системи економіки, заснованої на різних формах власності;
- переход до ринкових економічних відносин;
- інтеграція країни в світову економіку.

Основою економічних досягнень Баку стала нова нафтова стратегія, яка була започаткована підписанням 20 вересня 1994 року «контракту століття» з 13 провідними нафтovими кампаніями світу, що представляли вісім держав. Договір про спільну розробку родовищ «Азері», «Чираг» і «Гюнешлі», розташованих в азербайджанському секторі Каспійського моря, зіграв виняткову роль в економічному розвитку країни, і в наступні роки відкрив шлях до підписання ще 26 угод з 41 нафтовою компанією. З метою рационального управління фінансовими ресурсами, отриманими від продажу нафти, в 1999 році було створено Державний Нафтovий Фонд Азербайджанської Республіки.

⁹⁸ Кудряченко А.І., Солошенко В.В. Азербайджанська Республіка: засади успішних трансформаційних перетворень. Проблеми всесвітньої історії. 2021. 4 (16) С. 155-174.

Така політика дала свої плоди, забезпечуючи зростання економічних показників. У 1994 році, по завершенню Першої Карабаської війни, ВВП Азербайджану складав 1,18 мільярди доларів США. У період з 2000 по 2014 роки ВВП країни стрімко зростав (у середньому на понад 15% щорічно) – до максимальної позначки в 75,24 мільярди доларів США. Надалі показники впали – до 48,17 мільярдів доларів США у 2019 році⁹⁹, напередодні 44-денної війни, через падіння світових цін на нафту в 2014-2015 рр.

Модернізація армії безпосередньо пов'язана з економічним розвитком Азербайджану. З 2000 по 2010 рік Баку стабільно інвестував у оборонний сектор від 2,2% до 3,4% ВВП країни. Зі зростанням економіки загальні військові витрати збільшилися зі 120 млн доларів США на початку століття до понад 1,5 мільярди доларів США у 2010 році. Динаміка інвестування в оборонний сектор фіксує початок принципового збільшення у 2011 році. У період з 2011 по 2019 роки військові витрати країни склали 22,75 мільярди доларів США. Для порівняння, відповідні витрати Вірменії за цей період склали всього 4,15 мільярди доларів США¹⁰⁰. В результаті в 2020 році, на момент початку активних бойових дій, азербайджанські збройні сили були переоснащені сучасним озброєнням та технологічно більш забезпечені, аніж супротивник. Це давало їм значну перевагу на полі бою.

У Вірменії ситуація розвивалась за іншим сценарієм. Країна не могла розраховувати на надприбутки від експорту енергоресурсів. Її економічний потенціал занепадав в умовах закриття кордонів з Туреччиною та Азербайджаном. Негативні тенденції економічного розвитку загострювало неефективне корумповане керівництво. У перші десять років незалежності у Вірменії відбулася трансформація політичної еліти. До влади прийшов так званий «карабаський клан» – вихідці з Карабаху. Політичний дискурс щодо модернізації поступився воявничій риториці. В цих умовах сповільнився розвиток економічної системи та процес проведення реформ.

Через гострий дефіцит товарів, торгову та транспортну блокаду та значне пошкодження енергетичної інфраструктури, вірменська економіка ставала все більш закритою. «Продуктові картелі» були успішними в усуненні конкурентів і почали керувати імпортом та експортом товарів та продуктів харчування. Спочатку необхідність цих картелів була наслідком «економіки конфлікту» через війну в Карабасі, оскільки вони зміцнили загалом слабку державу¹⁰¹. Однак згодом монополія цих картелів дуже швидко поширилася за межі споживчих товарів. Вони використовували свої зв'язки з державою для збагачення у процесі приватизації. У той же час вони ще більше зміцнили свою владу, і в результаті запобігали появі конкурентів та забезпечували собі ексклюзивні закупівельні контракти від державних установ. Утворена екстрактивна система сповільнювала економічний розвиток.

Навіть з такою економічною системою Вірменія розвивалася швидше, ніж багато інших колишніх республік Радянського Союзу - однак поступалась сусідам по регіону. Згідно з даними McKinsey, економіка Вірменії за 15 років з 2004 по 2019, зростала в середньому на 5,9%. Економіка Азербайджану зростала на 7,2%¹⁰².

На сучасному етапі Вірменія зіштовхується з низкою проблем у сфері економіки:

- імпорт перевищує експорт, що створює дефіцит платіжного балансу;

⁹⁹ GDP (current US\$) – Azerbaijan. World Bank. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=AZ>

¹⁰⁰ Military expenditure (% of GDP) – Armenia. World Bank. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.GD.ZS?locations=AM>

¹⁰¹ Giragosian R. Переоценка независимости Армении. 23.12.2011. URL: <https://iwpr.net/ru/global-voices/pereocenka-nezavisimosti-armenii>

¹⁰² Armenia 2021-2041: Overview (September 2021). URL: https://futurearmenian.com/getreport/.eyJwlj0zNzQ4OSwiZil6InJlcG9ydHMiLCJpljowLCJhljp0cnVlFQ==/Armenia_2021_2041_Report_Executive_Summary_ENG.pdf

- інвестиції становлять незначну частку у ВВП порівняно з іншими країнами;
- основним джигуном зростання є споживчі витрати;
- низька продуктивність праці перешкоджає економічному зростанню країни;
- країні бракує природних ресурсів, що унеможливлює отримання надприбутків за рахунок експорту сировини;
- відтік людського капіталу;
- залежність від економіки Російської Федерації.

Вірменія критично залежить від російської економіки – в контексті торгівельного партнерства (наприклад, в 2018 році експорт до Росії становив близько 28% від загального експорту товарів Вірменії, причому чверть імпорту Вірменії надходила з Росії) та напрямку руху трудових мігрантів. Це робить Вірменію вразливою до будь-яких економічних потрясінь російської економіки. У 2014-2016 роках вона відчула результати обвалу світових цін на нафту, який вразив такі країни, як Росія та Азербайджан – хоча сама Вірменія не є експортером нафти. Країна ледь не потрапила в рецесію в 2016 році, коли економіка зросла лише на 0,2%¹⁰³.

Однією з головних проблем Вірменії є закритість більшої частини її кордонів – з Туреччиною та Азербайджаном. Країна має шляхи для експорту через Грузію та Іран. Однак, масштаби їх функціонування є обмеженими. Іран знаходиться під міжнародними санкціями. З Грузією Вірменія має стримані дипломатичні відносини. Інфраструктура між двома країнами потребує модернізації. Також обмеженим є потенціал використання цього маршруту для забезпечення стабільних зв'язків з РФ. Контрольно-пропускний пункт Верхній Ларс на грузинсько-російському кордоні часто непрохідний у зимові місяці.

Конфронтаційні відносини Вірменії з Туреччиною та Азербайджаном привели до того, що країна втратила можливість взяти участь у важливих регіональних інфраструктурних проектах (нафто- та газопроводи, проекти доріг/залізниць). Вірменія не бере участі у регіональних торговельних і транзитних проектах і не змогла отримати вигоду від зростаючого інтересу до розвитку транспортної інфраструктури регіону, яка сполучає Європу та Азію, особливо у контексті ініціативи Китаю «Один пояс, один шлях». При цьому країна не має виходу до моря і не може експортувати свою продукцію через порти, а саме морська торгівля є найбільш дешевим та вигідним способом транспортування товарів. Ізольованість Вірменії, брак природних ресурсів і малий внутрішній ринок стримували іноземних інвесторів від вкладання коштів у вірменську економіку.

Економічний потенціал тимчасово окупованих територій Азербайджану напередодні 44-денної війни

Карабах є багатим на ресурси регіоном. Території, які за результатами Першої Карабаської війни опинились під контролем вірменських формувань, мають значний ресурсний потенціал. Зокрема в межах регіону знаходяться Дамірлінське мідно-порфірове родовище, Мехманінське свинцево-цинкове родовище, Кизилбулазьке золото-мідноколчедане родовище, Левчайське ртутне родовище, Левчайське сурм'яне родовище, Зодське золоторудне родовище, Кизилбулазьке золото-мідноколчедане родовище, Зодське золоторудне родовище, Вежналінське родовище золота, Чахмахгайнське родовище агату, кольорового халцедону та сардеру, Лалазарське родовище яшми, Гюнейпейнське родовище лиственітів, Кечалдазьке родовище іризуочного обсидіана, Нарзанлінське родовище нефритоїду¹⁰⁴.

¹⁰³ GDP growth (annual %) – Armenia. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=AM>

¹⁰⁴ Эфендиева Зарифа Джакхангир кызы, Османлы Тахир Рустам оглы. Состояние минерально-сырьевой базы в регионе Карабаха Азербайджана и перспективы ее развития. Известия Уральского государственного горного университета. 2022. 3 (67). С. 14-20.

Карабах багатий на водні ресурси. За словами заступника міністра екології та природних ресурсів Азербайджану Вугара Керімова, 20-25% загальних водних ресурсів Азербайджану припадають на ці землі. Йдеться про 2-2,5 млрд. кубометрів води. Тут протікають річки Тертерчай, Хякярі, Баргюшад, Хачинчай та Араз. На території Карабаху наразі існує дев'ять водосховищ і є потенціал для збільшення цієї кількості у майбутньому¹⁰⁵.

За результатами Першої Карабаської війни ця ресурсна база потрапила під контроль так званої «Нагірно-Карабаської Республіки». Враховуючи географічну та дипломатичну ізоляцію самопроголошеної «НКР», вона залежала від тісних політичних та економічних зв'язків з Вірменією. Після Першої Карабаської війни економіка регіону сильно постраждала. Подальше відновлення після перемир'я 1994 року відбувалося зусиллями місцевого бізнесу, бізнесу Вірменії та вірменської діаспори за кордоном. Було побудовано низку доріг та мостів, що пов'язували ці території та Вірменію. Мова йде про розвиток транспортних комунікацій, які сприяли інтенсифікації економічних зв'язків. Це було життєво необхідно для вірменських угруповань в Карабасі, адже вся економічна діяльність так званої «НКР» була спрямована на Вірменію. Зокрема, траса Кельбаджар-Зод (Карвачар-Сотк) використовувалась для вивезення продукції гірничодобувної галузі¹⁰⁶.

З початку 2000-х років реальний ВВП самопроголошеної «НКР» зростав двозначними темпами, а за останнє десятиліття досяг економічного зростання на рівні близько 10%. Він становив понад 17% у 2017 році згідно з місцевою статистикою. В 2019 році ВВП самопроголошеної «НКР» склав 713 мільйонів доларів США – 4803 долари на душу населення. Цей показник вищий, ніж ВВП Вірменії на душу населення, який становив лише 4528 доларів¹⁰⁷. Зростання ВВП завдяки сектору будівництва відбулося за рахунок виконання державних та комерційних підрядів щодо будівельних робіт (спорудження та ремонт шкільних будівель, дитячих садків, доріг, водопроводів тощо).

У гірничодобувній галузі здійснювалося збільшення обсягів експлуатації родовищ, в тому числі за участі вірмен, які проживають в Росії. Наприклад, у 2014 році дочірня компанія конгломерату Vallex Group «Бейз Метлс», що належить московському вірменинові Валерію Межлумяну, була найбільшим платником податків так званої «НКР»¹⁰⁸. Продукція гірничорудної промисловості, яка видобувалася на окупованих територіях Азербайджану без дотримання екологічних стандартів, поставлялася до Вірменії як сировина, в деяких випадках перероблялася на заводах, а потім експортувалась як сировина чи напівфабрикат в інші країни¹⁰⁹. Так, в 2019 році експорт з самопроголошеної «НКР» сягнув 283 мільйонів доларів США, причому дві третини обсягу було спрямовано до Вірменії, де продукцію перемарковували на «Зроблено у Вірменії» та реекспортували. Ще третина експорту припадала на Росію. Основні експортні статті – мінеральні продукти (73% у першому півріччі 2020 року), дорогоцінне та напівдорогоцінне каміння/метали (8%) та продукція рослинництва (7%)¹¹⁰. Азербайджан вважав такі дії на окупованих

¹⁰⁵ Водные ресурсы Карабаха будут способствовать развитию и прилегающих территорий – Минэкологии, 29.06.2021. URL: <https://www.trend.az/business/3447328.html>

¹⁰⁶ Строящаяся вторая автодорога Армения-Карабах станет стимулом для развития Карабаха - премьер-министр. 29.11.2011. URL: <https://regnum.ru/news/economy/1484962.html>

¹⁰⁷ Martin N. Nagorno-Karabakh's record growth in ruins. 10.12.2020. URL: <https://www.dw.com/en/nagorno-karabahs-record-growth-in-ruins-amid-conflict-and-pandemic/a-55221921>

¹⁰⁸ Бегларян А. Арцах: от восстановления – к развитию. Ноев Ковчег. 2014. 6 (236). URL: <https://noev-kovcheg.ru/mag/2014-06/4426.html>

¹⁰⁹ Разграблению Карабаха приходит конец: Base Metals на грани банкротства. 22.12.2020. URL: <https://1news.az/news/2020121807403053-Razgrableniyu-Karabakha-prikhodit-konets-Base-Metals-na-grani-bankrotstva>

¹¹⁰ Экономика Нагорного Карабаха. Что важно знать. 02.10.2020, URL: <https://www.rbc.ru/economics/02/10/2020/5f75eaf89a79479780090f84>

територіях незаконними та звинувачував Вірменію в розкраданні ресурсів Карабаху¹¹¹.

За даними місцевого статистичного управління, станом на 2019 рік, економіка самопроголошеної «НКР» була достатньо диверсифікована: на гірничий видобуток та розробку відкритих кар'єрів припадало 13,7% ВВП; на частку будівництва – 10,7% ВВП; сільське господарство, лісове господарство та рибальство – 9,5% ВВП. Постачання електроенергії та газу забезпечило 7,8% ВВП.

До початку 44-денної війни 2020 року одним із найуспішніших секторів економіки самопроголошеної «НКР» була енергетика. Для здійснення програм у сфері енергетики за рішенням керівництва самопроголошеної республіки у листопаді 2007 року було створено відкрите акціонерне товариство «АрцахГЕС». Було побудовано мережу малих гідроелектростанцій на додаток до більшої греблі радянських часів. Усього на тимчасово окупованих територіях Азербайджану налічувалося 36 ГЕС¹¹². В результаті територія практично повністю забезпечувала себе електроенергією, а у 2018 року навіть почала експортувати її до Вірменії. Це була одна з небагатьох сфер економіки, у яких так звана «НКР» не залежала від Єревана.

Половина доходів бюджету самопроголошеної «НКР» в останні роки була фінансована Єреваном. У 2020 році Вірменія надала їй «бюджетну позику» щоб допомогти профінансувати 70% бюджетних витрат. Регіон також отримував допомогу від вірменської діаспори. Вона надсилала значні суми грошових переказів і допомоги, але фактичний розмір цих внесків ніколи не розголошувався¹¹³.

Інтереси представників діаспори в так званій «НКР» мають не лише економічний характер, але й виступають елементом політичних зв'язків – особливо коли мова йде про вірменську діаспору Росії. Ця тенденція простежується й в період після завершення 44-денної війни. Наразі головою «уряду» самопроголошеної «НКР» є колишній керівник компанії «Трійка Діалог», російський мільярдер вірменського походження Рубен Варданян. Він відрізняється досить жорсткою риторикою щодо процесу врегулювання між Вірменією та Азербайджаном. Якщо прем'єр-міністр Вірменії Н. Пашиян робитиме кроки у напрямку нормалізації відносин з Баку, Р. Варданян буде посилювати критику вірменського керівництва та намагатися заручитися підтримкою радикальних груп всередині Вірменії. Кремль може розглядати Р. Варданяна як ще один інструмент для збереження контролю за вірменською політикою. Враховуючи кризу російсько-вірменських відносин, у такий спосіб Москва може спробувати зберегти власну присутність у регіоні.

Економічна ціна, результати та наслідки 44-денної війни для Вірменії

44-дenna війна та поразка у ній призвела до високих втрат з боку Вірменії. Країна опинилася у ситуації відсутності реальних союзників на тлі конфронтації з сильнішим супротивником, втратила фактичний контроль над більшою частиною окупованої території Азербайджану, отримала збитки в економічному, демографічному та військовому вимірах.

Перш за все, значних втрат зазнав військовий сектор Вірменії. За оцінками науковців з Азербайджанського державного економічного університету, вартість військової техніки Вірменії, знищеної або вивезеної в якості трофей збройними

¹¹¹ Снимки из космоса доказали незаконную деятельность Армении в Карабахе – ФОТО. 25.02.2022. URL: <https://media.az/read/1067726596/>

¹¹² Натиккизи У. ГЭС в Карабахе: потеря для армян, прибыток для Азербайджана. 08.10.2021. URL: <https://russian.eurasianet.org/гэс-в-карабахе-потеря-для-армян-прибыток-для-азербайджана>

¹¹³ Aris B. Nagorno-Karabakh's previously flourishing economy hit by coronacrisis but supported by Armenia. 10.2.2020. URL: <https://www.intellinews.com/nagorno-karabakh-s-previouslly-flourishing-economy-hit-by-coronacrisis-but-supported-by-armenia-193286/>

силами Азербайджану під час війни, склала близько 4 млрд доларів США¹¹⁴. Ці втрати більш ніж у шість разів перевищують суму військових витрат країни у 2020 році (634 млн доларів США), а також приблизно дорівнюють річному бюджету Вірменії в цей період. Вартість військової техніки Вірменії у 44-денній війні становить 77% від загальних військових витрат країни за останні десять років¹¹⁵. При цьому слід пам'ятати, що в цей період щорічні військові витрати Вірменії подвоїлися і досягли 650 млн доларів США на рік, що є досить великою сумою для такої країни, як Вірменія. У 2019 році військові видатки сягнули 4,77% ВВП¹¹⁶. Втім, цього не вистачило для перемоги, а витрати виявились марними. Внаслідок понесених втрат вірменська армія втратила свою боєздатність, і для її відновлення потрібно декілька років.

Поряд з військовими втратами 44-денна війна створила проблеми в енергетиці, сільському господарстві та фінансовому секторі Вірменії. Протягом близько тридцяти років Вірменія розробляла природні ресурси на окупованих територіях Азербайджану, що відіграло важливу роль в економічному розвитку країни – але зараз позбавлена можливості експлуатації цих територій.

Оскільки Вірменія була позбавлена імпорту електроенергії з Карабаху, вона почала стикатися з її дефіцитом. Тепер держава мусить імпортувати енергію для задоволення попиту безпосередньо всередині Вірменії, а також експортувати електроенергію для вірменського населення, яке залишилося в самопроголошенні «НКР». Для усунення дефіциту Вірменія мусила збільшити обсяги імпортованої енергії з-за кордону. На додаток, лінію передач електроенергії між Вірменією та так званою «НКР» було порушене через повернення Азербайджаном контролю за Кельбаджарським районом, який було передано Баку згідно з умовами Заяви про припинення вогню від 10 листопада 2020 р.. Це вплинуло на стабільність енергопостачання до самопроголошеної «НКР», яка більше не є енергетично самодостатньою.

Через війну значно постраждав і сільськогосподарський сектор Вірменії. Сільськогосподарська продукція, імпортована з так званої «НКР», відіграла важливу роль у забезпеченні продовольчої безпеки країни. В результаті війни, 90% орних земель на цих територіях повернулися під контроль Азербайджану. Щорічно на цих землях вироблялося 150 тис. тон різних зернових продуктів, 66% яких експортувалося до Вірменії. Завезені з Карабаху зернові продукти задовольняли близько 25% місцевого попиту у Вірменії. Отже, щоб запобігти потенційній продовольчій кризі, вірменський уряд має суттєво збільшити імпорт зерна з інших країн.

Війна також вплинула на фінансовий сектор Вірменії. Під час бойових дій країна була змушенна збільшити бюджетні витрати, щоб покрити зростаючі військові видатки. У результаті дефіцит бюджету збільшився і склав 5,4% ВВП. За результатами 2020 року ВВП країни впав на 7,4%¹¹⁷.

В умовах відсутності потужних союзників та нерозв'язаних суперечок з Азербайджаном, економічне відновлення та розвиток є питанням виживання для вірменської держави. Після поразки в 44-денній війні Вірменія перебувала у стані внутрішньої нестабільності. Зрештою Ніколу Пашияну вдалося стабілізувати ситуацію. Судячи з заяв та ухвалених документів, він має намір сконцентруватися саме на подоланні внутрішніх кризових тенденцій та посиленні спроможностей

¹¹⁴ Mehdiyev M. Armenia's Military Equipment Loss in Recent Karabakh War Stands at \$4 Billion, Exceeding State Budget. 06.12.2020. URL: <https://caspiannews.com/news-detail/armenias-military-equipment-loss-in-recent-karabakh-war-stands-at-4-billion-exceeding-state-budget-2020-12-6-0/>

¹¹⁵ Baghirov O. Economic Implications Of Second Karabakh War For Armenia – OpEd. 18.04.2021. URL: <https://www.eurasiareview.com/18042021-economic-implications-of-second-karabakh-war-for-armenia-oped/>

¹¹⁶ Armenia Military Spending / Defense Budget 1993-2022. URL: <https://www.macrotrends.net/countries/ARM/armenia/military-spending-defense-budget>

¹¹⁷ GDP growth (annual %) – Armenia. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=AM>

країни. Розбудова місних, демократичних державних інститутів дозволить забезпечити подальший розвиток Вірменії.

Розуміючи складність умов, у яких опинилася Вірменія, уряд Нікола Пашияна, підтвердивши кредит довіри від суспільства в результаті позачергових парламентських виборів 2021 року, зосередився на трансформаціях всередині країни. Він ухвалив План дій на 2021-2026 роки. Уряд Вірменії прогнозує середньорічний темп економічного зростання національної економіки в зазначеній період на рівні 7%. За сприятливих зовнішніх умов цей показник може становити до 9 % на рік.

Наразі економічні показники Вірменії близькі до очікуваних. У 2021 році зростання ВВП у країні склало 5,7%. За прогнозом Європейського банку реконструкції та розвитку, у 2022 році цей показник складатиме близько 8%. Втім, слід відзначити, що такий рівень зростання багато в чому є результатом притоку мігрантів з Росії та підвищення світових цін на мідь.

Також у планах уряду розбудова інфраструктури, зокрема за рахунок міжнародної підтримки. Для цієї мети у 2021 році Європейський Союз узгодив надання Вірменії пакету допомоги у розмірі 2,6 мільярда євро в рамках чотирічної програми. За словами Нікола Пашияна, ці кошти використають на будівництво 60-кілометрової дороги, що з'єднує міста Сісіан і Каджаран у південній провінції Сюнік, на будівництво водосховищ та реалізацію інших інфраструктурних та освітніх проектів.

У соціальній сфері уряд збільшив видатки на програми з підтримки населення. Наприклад, відповідно до плану, з 2022 року вірменська родина отримує на кожну третю і наступну дитину щомісячно 50 тис. драмів (близько 100 доларів США) – до досягнення дитиною шестирічного віку. Також урядова програма передбачає, що до 2026 року рівень бідності в країні впаде нижче 10%, а крайня бідність буде викорінена. За словами Нікола Пашияна, мінімальна місячна зарплата у Вірменії буде підвищена з нинішніх 68 тис. драмів (138 дол. США) до 85 тис. драмів (172 дол. США)¹¹⁸.

Варто зауважити, що чинний уряд відверто визнав помилки та недостатньо ефективне реформування країни після «оксамитової» революції 2018 року. Це вже другий шанс Н.Пашияна побудувати демократичні інститути всередині країни, однак, тепер він працює у гірших умовах. Разом з тим, Вірменія наразі має і нові можливості. У першу чергу це стосується перспективи відновлення регіональних транспортних зв'язків. Це питання, за словами Н.Пашияна, також буде важливим для його уряду в контексті створення стабільного регіонального середовища після 44-денної війни¹¹⁹. Вірменська сторона готова до відкриття кордонів – однак на позицію Єревану щодо практичної реалізації проектів транспортних коридорів сильно впливає безпековий аспект. Це ймовірно обмежить масштаби регіонального співробітництва.

Економічний аспект війни та відбудови звільнених територій для Азербайджану

Азербайджан натомість добре підготувався до бойових дій, які поновились у вересні 2020 року. Країна заручилася підтримкою Туреччини, готовала збройні сили, та, що не менш важливо, була готова до війни економічно. Золотовалютний резерв Азербайджану станом на 1 серпня 2020 року оцінювався в 57,1 мільярда доларів США¹²⁰. Станом на грудень 2019 року інвестиційний портфель Державного

¹¹⁸ В Армении повышают материнские пособия и минимальную зарплату – Пашиян. 30.06.2022. URL: <https://newsarmenia.am/news/society/v-armenii-povysyat-materinskie-posobiya-i-minimalnyu-zarplatu-pashinyan/>

¹¹⁹ Айрапетян С. Власти представляют предвыборную программу, оппозиция считает важным ведение избирательной кампании без вражды. 06.06.2021. URL: <https://rus.azatutyun.am/a/31292560.html>

¹²⁰ Азербайджан: внутренние проблемы отложены на время войны. EaP Think Bridge. 2020. 29. С. 7-9

нафтового фонду (SOFAZ) складав 43,32 мільярда доларів США. У грудні наступного року, вже після завершення 44-денної війни, ця цифра майже не змінилася – вона становила 43,56 мільярда доларів США. В 2020 році SOFAZ відіграв велику роль у збереженні фіiscalного балансу в Азербайджані. 7,2 мільярда доларів США – 49,4% доходів державного бюджету – було сформовано за рахунок переказу від SOFAZ. Здійснюючи платежі до державного бюджету незалежно від цін на нафту, Державному нафтovому фонду вдалося забезпечити фіiscalну стабільність Азербайджану¹²¹. Накопичення резервів у фонdu також позитивно вплинуло на фіnансову стабільність і зниження рівня державного боргу. У 2020 році він зменшився на 0,18%.

Економіка Азербайджану зазнала падіння в 2020 році. ВВП країни скоротився на 4,4% – тобто в більших масштабах, аніж прогнозував МВФ, який передрікав падіння на рівні 2,2%. Проте мова не йде про вплив війни. Вже за перші дев'ять місяців року, до відновлення активних бойових дій, в Азербайджані спостерігалося падіння на 3,9% через збитки, пов'язані з пандемією COVID – 19. У 2021 році країна досягла зростання у 5,6%. Таким чином, 44-денна війна суттєво не вплинула на економічну ситуацію в Азербайджані.

Наразі немає офіційної статистики щодо витрат Азербайджану протягом активної фази боїв. Оцінюючи можливі варіанти, азербайджанські джерела називають цифру у 40-60 млн доларів США на день¹²². За таких умов, за уесь період бойових дій Азербайджан витратив близько 2-3 мільярдів доларів США. Також Баку спрямовував кошти на підтримку поранених військовослужбовців та сімей загиблих. Для цього уряд Азербайджану створив відповідний фонд. Станом на літо 2022 року Фонд YAŞAT отримав понад 37 мільйонів доларів США, більшість з яких реалізував.

Окрім витрат, пов'язаних з бойовими діями, для Азербайджану за результатами перемоги в 44-денній війні постало питання відбудови звільнених територій та створення умов для повернення азербайджанського населення на них. Баку звільнив сім районів навколо території колишньої НКАО, що в перспективі дає можливість щонайменше півмільйона азербайджанців повернутися на ці землі. Азербайджан також відновив контроль за близько третиною території самого Карабаху, включаючи місто Шуша¹²³.

Зважаючи на потужний ресурсний потенціал колишньої НКАО, ці райони не тільки потребуватимуть інвестицій, але й мають усі можливості стати прибутковим регіоном. Тут знаходитьться понад 40% запасів мінеральних вод країни, побудовані ГЕС, розташовані 155 родовищ різних типів корисних копалин¹²⁴. Також ця територія перспективна для розвитку туризму.

Проте весь цей потенціал можливо буде використати на благо Азербайджану лише після тривалого процесу відбудови регіону, зруйнованого війною та окупацією. Більшість міст, розташованих на звільнених територіях, були знищені, тому їх потрібно відновлювати практично з нуля. Це процес, який займе тривалий період та потребуватиме значних фіnансових ресурсів. За попередніми оцінками азербайджанських експертів, це може зайняти до десяти років і коштуватиме понад 10 мільярдів доларів США¹²⁵.

¹²¹ State Oil Fund Of The Republic Of Azerbaijan. Annual report 2020. URL: https://www.oilfund.az/report-and-statistics/get-download-file/7_2020_tam_en.pdf

¹²² На войну Россия в день тратит больше денег, чем стоила 44-х дневная война в Карабахе. 04.04.2022. URL: <https://pressklub.az/eksklyuziv/na-vojnu-rossiya-v-den-tratit-bolshe-deneg-chem-stoila-44-h-dnevnaya-vojna-v-karabahе/?lang=ru>

¹²³ De Waal T. Unfinished Business in the Armenia-Azerbaijan Conflict. 11.02.2021. URL: <https://carnegieeurope.eu/2021/02/11/unfinished-business-in-armenia-azerbaijan-conflict-pub-83844>

¹²⁴ Что предвещает освобождение оккупированных территорий для экономики Азербайджана. 30.10.2020. URL: <http://interfax.az/print/817974>

¹²⁵ Huseynov V. Azerbaijan to re-build the liberated Karabakh. 11.12.2020. URL: <https://www.euractiv.com/section/azerbaijan/opinion/azerbaijan-to-re-build-the-liberated-karabakh/>

До відбудови Карабаху та прилеглих регіонів країна підійшла системно. Було оперативно створено відповідну нормативну базу. Президент Азербайджану ще у листопаді 2020 року підписав розпорядження про створення Координаційного штабу з метою проведення відновлювальних та будівельних робіт на звільнених від окупації землях. Після цього Ільхам Алієв вніс зміни до поділу країни на економічні райони з метою спрощення процесу відбудови звільнених територій. Указом від 7 липня 2021 року тут були створені Карабаський та Східно-Зангезурський економічні райони. 12 серпня 2021 року було підписано указ «Про питання містобудування на звільнених територіях», відповідно до якого наразі здійснюються усі роботи.

Майже одразу після завершення активних бойових дій почалася відбудова населених пунктів, транспортних комунікацій, ліній електропередач, а також побудова нових інфраструктурних об'єктів (таких як аеропорти). Відбудова на звільнених територіях базується на концепції розбудови «розумних» міст та сіл. Це загальна концепція щодо інтеграції інформаційних та комунікаційних технологій для ефективного управління міським майном та цивільними службами. Вона охоплює транспорт, лікарні, школи, електростанції, системи водопостачання та управління відходами, системи моніторингу забруднення атмосферного повітря, правоохоронні органи тощо. Тобто, здійснюється електронізація всієї інфраструктури та створення великої бази даних. Зібрану інформацію отримують відповідні державні органи, завданням яких є оптимізація роботи визначених служб з метою підвищення ефективності витрат та якості життя населення.

Однією з головних цілей впровадження даної концепції є забезпечення сільського населення доступом до всіх необхідних послуг, що надаються у містах. Також концепція «розумне село» має допомагати мешканцям більше заробляти¹²⁶. Перший такий пілотний проект було запущено в селі Агали на території Зангеланського району.

На звільненій території активно розбудовується транспортна інфраструктура. Перший аеропорт на території Карабаху у місті Фізулі Азербайджан почав будувати вже за пару місяців після підписання Заяви про припинення вогню. Проект було реалізовано усього за вісім місяців – об'єкт почав роботу вже в жовтні 2021 року. У жовтні 2022 року, за підтримки турецьких компаній, в регіону було побудовано вже другий аеропорт. Він знаходитьться у місті Зангелан. У разі повного розблокування транспортних шляхів дана інфраструктура може стати важливим транспортним хабом. Уряд Азербайджану також планує побудувати аеропорт у Лачині – його будівництво завершиться на рубежі 2024-2025 років.

Реалізуються проекти з вдосконалення дорожньої інфраструктури. Згідно планів Баку, в регіоні буде побудовано 84 мости та 33 тунелі (в тому числі – стратегічний об'єкт під хребтом Муровдаг, який суттєво спростить комунікацію з Кельбаджарським районом). Модернізується та розширюється залізнична інфраструктура. Наразі продовжується реконструкція залізничної лінії Барда – Агдам. Вже здана в експлуатацію 23-кілометрова ділянка залізниці Горадіз (Фізулінський район) – Агбенд (Зангеланський район), що є частиною перспективного Зангезурського коридору. Азербайджан має намір у 2023 році довести залізницю до кордону з Вірменією. Однак, питання розблокування коридору Ереваном залишається відкритим, оскільки керівництво Вірменії виступає проти цього проекту, аргументуючи свою позицію політичними та безпековими факторами.

¹²⁶ Что представляют собой "умные города" и "умные села", которые будут созданы в Карабахе? (ФОТО), 11.08.2022. URL: <https://www.trend.az/azerbaijan/business/3452978.html>

Звільнені території Азербайджану були оголошенні «зонами зеленої енергії» з великим потенціалом відновлюваної енергетики. Велике значення має розвиток гідроенергетики. Гідроелектростанція Гулаберд у Лачинському районі була відбудована за три місяці. У 2021 році були перезапущені ще дві малі ГЕС у Тертерському районі – «Суговушан-1» та «Суговушан-2». Загальна потужність малих ГЕС у Лачинському та Кельбаджарському районах складає 120 мегават. У планах реконструкція ще десятків ГЕС на цих територіях. До 2024 року будуть відбудовані гідроелектростанції Худаферин і Гиз-Галаси на річці Аракс. Дві ГЕС на кордоні між Азербайджаном та Іраном після завершення будівництва генеруватимуть для Азербайджану ще 120 мегават¹²⁷.

«Ми ведемо роботу над багатьма гідроелектростанціями та багатьма невеликими сонячними електростанціями в Карабасі», – сказав журналістам у травні 2021 р. міністр енергетики Азербайджану Парвіз Шахbazov, додавши, що також ведуться роботи з розвитку вітрової та сонячної енергетики¹²⁸. Таким чином, Баку має намір забезпечити Карабаський регіон електроенергією за рахунок зелених джерел енергії.

Офіційно у державному бюджеті на проведення робіт з відновлення та реконструкції на звільнених від окупації територіях на 2021 рік було закладено 1,29 млрд дол. США; на 2022 рік – 1,57 млрд дол. США. На 2023 рік передбачається збільшення суми та виділення 1,75 млрд дол. США. Ці витрати становитимуть 9% видатків державного бюджету та близько 2,8% ВВП¹²⁹.

Азербайджан також розраховує на державно-приватне партнерство. Зокрема з метою розподілу фінансового тягаря та зменшення навантаження на Державний нафтовий фонд, було створено Фонд відновлення Карабаху.

Азербайджан також стикається з проблемою розмінування деокупованих територій. За оцінкою президента країни Ільхама Алієва, Вірменія встановила понад мільйон мін на азербайджанській території. За підрахунками міжнародних експертів, на які посилився І.Алієв, Баку необхідно близько тридцяти років та 25 млрд дол. США для вирішення питання розмінування територій¹³⁰. Слід зауважити, що мінна загроза призводить не лише до фінансових витрат, але й до значних людських жертв. Станом на 14 грудня з часу завершення 44-денної війни число жертв підривів на звільнених територіях становить вже 278 осіб¹³¹.

Варто зазначити, що витрати на відновлення Карабаху є інвестиціями, які в перспективі будуть приносити прибуток. Карабах – це багатий на ресурси регіон, а побудовані на його територіях автомагістралі, аеропорти та залізничні шляхи сприятимуть пожвавленню економічної активності. Інвестиції в Карабах підштовхують Баку до якомога швидшого розблокування транспортних шляхів з Вірменією, адже це дозволить зменшити фінансове навантаження на бюджет, яке зросло після деокупації регіону.

Ключові економічні інтереси інших акторів в умовах нового статус-кво в зоні вірмено-азербайджанського конфлікту

На Південному Кавказі переплетені інтереси кількох позарегіональних гравців. Серед держав, що мають найбільш суттєвий вплив на баланс сил в регіоні, слід

¹²⁷ Натиккизи У. ГЭС в Карабахе: потеря для армян, прибыток для Азербайджана. 08.10.2021. URL: <https://russian.eurasianet.org/гэс-в-карабахе-потеря-для-армян-прибыток-для-азербайджана>

¹²⁸ Министр энергетики: «В Карабахе ведутся работы на солнечных и ветряных электростанциях». 10.05.2021. URL: <https://www.kaspiy.az/ministr-energetiki-v-karabaxe-vedutsya-raboty-na-solnecnyx-i-vetryanyx-elektrostanciyax>

¹²⁹ Azerbaijan to allocate \$1.7bn for reconstruction of liberated lands in 2023. 16.09.2022. URL: <https://www.azernews.az/business/199473.html>

¹³⁰ Азербайджану потребуется около 30 лет и \$25 млрд на разминирование территорий – Алиев. 13.10.2022. URL: <http://interfax.az/view/878441>

¹³¹ МИД Азербайджана о взрыве мин в Кельбаджаре. 14.12.2022. URL: <https://zerkalo.az/mid-azerbajdzhana-o-vzryve-miny-v-kelbadzhare/>

виділити Росію та Туреччину. Також достатньо суттєвим чинником у регіональних процесах є політика Ірану.

Туреччина є найближчим союзником Азербайджану. Відносини між країнами характеризуються гаслом «одна нація - дві держави». Між Туреччиною та Азербайджаном також підписана Угода про стратегічне партнерство та взаємну підтримку, яка включає принцип, схожий на статтю 5 Вашингтонського договору, та відповідно до статті 51 Статуту ООН зобов'язує обидві сторони співпрацювати, якщо будь-яка з них стикається з агресією з боку третьої держави або групи держав. Готовність дотримуватись задекларованих принципів Азербайджан продемонстрував, коли публічно підтримав Туреччину на тлі загострення відносин Анкари з Грецією. В свою чергу Турецька Республіка надає повну підтримку Баку в протистоянні з Вірменією. Показовим є військово-технічне співробітництво, продаж Азербайджану новітнього озброєння та, що не менш важливо, підготовка азербайджанських військових та спільні військові навчання.

У сфері економіки Туреччина є головним напрямом азербайджанського експорту. Станом на 2020 рік на цю країну припадало 18,9% експортованої Азербайджаном продукції¹³². При цьому Туреччина імпортує не лише азербайджанські енергоресурси, але й товари інших галузей.

Туреччина є «основною транзитною державою» азербайджанського газу, що вже постачається до Європи через т.з. «Південний газовий коридор». Спільні зусилля, які розпочалися з будівництва нафтопроводу Баку-Тблісі-Джейхан, були посилені введенням в експлуатацію газопроводу Баку-Тблісі-Ерзрум. Він дозволяє експорт на європейські ринки азербайджанського газу за рахунок реалізації проектів Трансанатолійського газопроводу (TANAP) і Трансадріатичного газопроводу (TAP). Повноцінний транспортний коридор між Азербайджаном та Туреччиною доповнює існування залізниці Баку-Тблісі-Карс.

Економічний аспект співробітництва тісно пов'язаний з безпековим. Азербайджан постачає до Туреччини природний газ і сиру нафту через трубопроводи, які проходять у межах 16 кілометрів від азербайджансько-вірменського кордону. Безпека даних трубопроводів тепер важлива не тільки для Азербайджану та Туреччини, але й для Європи. ЄС намагається диверсифікувати джерела імпорту енергоносіїв, і частину потреб має задовольнити саме Баку. Це підвищує вплив та значення Азербайджану для європейських політиків

Росія також залишається важливим торговельним партнером для Азербайджану. У торговельному балансі між країнами спостерігається від'ємне сальдо. 18,27% усього імпорту Азербайджану припадає на Росію. Водночас азербайджанський експорт до Російської Федерації становить лише 5,17% від загальних обсягів¹³³.

Набагато тіsnіші зв'язки РФ має з Вірменією. Вірменська економіка багато в чому залежить від Росії. Станом на 2020 рік на Росію припадало 32.75% імпорту та 26.23% експорту Вірменії¹³⁴. Обидві країни є членами ЄАЕС. З 2008 року державна компанія «Російські залізниці» контролює вірменську залізничну мережу. РФ є головним постачальником зброї до Вірменії. Слід відзначити, що в Москва продає зброю і Азербайджану. Однак, на відміну від Єревана, Баку не залежить від Москви. Так, в період з 2014 по 2019 роки Азербайджан імпортував з Росії лише 30% озброєння, в той час як Вірменія – 94%¹³⁵.

¹³² Azerbaijan trade balance, exports and imports, 2020. URL:
<https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/AZE/Year/2020/TradeFlow/EXPIMP>

¹³³ Azerbaijan trade balance, exports and imports, 2020. URL:
<https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/AZE/Year/2020/TradeFlow/EXPIMP>

¹³⁴ Armenia Trade Summary 2020 Data. URL: <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/ARM/Year/LTST/Summary>

¹³⁵ Nazaretyan H. Arms Supplies to Armenia and Azerbaijan. 17.02.2021. URL: <https://evnreport.com/spotlight-karabakh/arms-supplies-to-armenia-and-azerbaijan/>

Росія має військову базу, розташовану на території Вірменії в місті Гюмрі. Країни є членами ОДКБ та мають безпекові зобов'язання. Однак, як засвідчили події на Південному Кавказі у 2020 році, альянс Москви та Єревана не є рівноправним. Свої зобов'язання Російська Федерація трактувала у вигідний для себе спосіб і використала своє положення, традиційний вплив та зв'язки в регіоні для посилення власних позицій. Вочевидь, військова база в Гюмрі не є гарантом безпеки Вірменії – це актив РФ біля кордонів Туреччини.

Таким чином, партнерство Туреччини та Азербайджану та партнерство Росії з Вірменією мають різну сутність. У першому випадку співробітництво відбувається в умовах довіри та має на меті стабільний взаємовигідний розвиток. У другому – має ситуативний характер, та базується на імперських амбіціях російського режиму. Інтереси РФ та Вірменії можуть відрізнятися, що робить останню вразливою, враховуючи дисбаланс у силі в порівнянні з двома тюркськими державами та вірменську залежність від Росії.

Дещо збалансовує дану конфігурацію присутність Ірану. Вірменія є країною, яка не має виходу до моря і розраховує лише на два маршрути для зв'язку зі світом: через Іран і Грузію. Тегеран забезпечує Вірменію газом, пальним та електроенергією, що вигідно для обох країн в умовах санкцій, запроваджених проти Ірану¹³⁶. Через це Іран незадоволений планами Азербайджану та Туреччини побудувати нове залізничне сполучення в Нахічевань в рамках Зангезурського коридору, оскільки це може відрізати сполучення країни з Вірменією. На додаток, зростаюче військово-технічне співробітництво між Азербайджаном та Ізраїлем та можлива експансія Туреччини у Центральній Азії суперечать іранським інтересам. Це робить його природним партнером для Єревана з точки зору регіональної політики та розбудови економічних зв'язків.

Перспективні регіональні проекти в економічній сфері та їх вплив на процес потенційної нормалізації азербайджано-вірменських відносин

Конфронтація держав Південного Кавказу та неспроможність роками розв'язати існуючі між ними протиріччя обмежували їхню економічну співпрацю та можливості використати географічні переваги регіону – використати його транзитний потенціал та стати стабільними елементами міжнародних торговельних шляхів. Проте по завершенню 44-денної війни Азербайджан та Вірменія розпочали переговори про відновлення спільного використання регіональних маршрутів.

Першим таким шляхом трансконтинентального значення, який проходить Південним Кавказом, є маршрут Схід-Захід. У регіоні існує коридор в цьому напрямку через Грузію, однак до останнього часу по ньому йшли незначні транспортні потоки порівняно з Північним шляхом, який проходить через Росію, і морським шляхом через Суецький канал. Ініціатива КНР «Один пояс, один шлях» включає розбудову коридору за маршрутом Китай–Центральна Азія–Західна Азія, який пролягає через Південний Кавказ, зокрема Азербайджан, Грузію і Туреччину. Проте Пекін до сих пір ще не інвестував кошти у великих інфраструктурних чи транспортних проектах у регіоні¹³⁷.

Зараз значення південнокавказького маршруту збільшилось. На тлі запроваджених проти Російської Федерації санкцій обсяг товарів, що постачаються даним шляхом, став стрімко зростати. Так, масштаб перевезень Транскаспійським міжнародним транспортним маршрутом за перші сім місяців 2022 року зріс втрічі¹³⁸. Проте його пропускна спроможність досі залишається обмеженою. На цей коридор

¹³⁶ Волохов В. Іран межує і дружить з усіма сторонами конфлікту. 16.10.2020. URL: <https://bintel.org.ua/analytics/geopolitics/iran-i-vijna-v-nagirnomu-karabaxu/>

¹³⁷ De Waal T. In the South Caucasus, Can New Trade Routes Help Overcome a History of Conflict? 08.11.2022. URL: <https://carnegieeurope.eu/2021/11/08/in-south-caucasus-can-new-trade-routes-help-overcome-history-of-conflict-pub-85729>

¹³⁸ Trans-Caspian International Transport Route Sees Triple Increase in Shipment Volume in 2022. 08.09.2022. URL: <https://astanatimes.com/2022/09/trans-caspian-international-transport-route-sees-triple-increase-in-shipment-volume-in-2022/>

припадає близько 3-5% загальної пропускної спроможності північних маршрутів, які йдуть по російській території. Недоліком даного шляху є низька пропускна спроможність поромів у Чорному та Каспійському морях і необхідність модернізації існуючої інфраструктури.

Менше з тим, потенціал розвитку Транскаспійського міжнародного транспортного маршруту зростає. У цьому контексті розблокування вірмено-азербайджанського та вірмено-турецького кордонів в економічному плані вигідне багатьом державам. КНР в такому випадку зменшить залежність від шляху через Росію. Використовуючи перспективний коридор, Вірменія могла б покінчити зі своєю економічною ізоляцією, приєднатися до регіональних транспортних проектів і отримати наземний зв'язок з ринком Євразійського економічного союзу. Розблокування транспортного маршруту через азербайджанську територію надасть Єревану стабільні транспортні зв'язки з Іраном, РФ, КНР, Центральною та Південною Азією. Для Вірменії додаткові економічні вигоди принесе й відновлення залізничного сполучення між містами Гюмрі та Карс у випадку нормалізації відносин з Туреччиною. Це дасть Єревану виходи до європейських ринків.

Для Азербайджану відновлення транспортного сполучення через Вірменію має значення у контексті забезпечення зв'язків з Туреччиною та – що особливо важливо – з Нахічеванню. Враховуючи, що найкоротший маршрут в цьому напрямку проходить через південні райони Вірменії (Сюнікську область), в Баку наполягають саме на його відкритті в рамках створення Зангезурського коридору.

Туреччина також виграє від такого розвитку подій. У порівнянні із залізницею Баку-Тблісі-Карс, яка вже з'єднує Азербайджан з Туреччиною через Грузію, дорога в межах нового коридору буде приблизно на 340 км коротшою. Оскільки його функціонування скоротить транспортну відстань і зменшить транспортні витрати, двостороння торгівля між Азербайджаном і Туреччиною збільшиться. Розблокування транспортних шляхів може позитивно вплинути на туристичні відносини між цими країнами, оскільки створить більш комфортний наземний маршрут для пересування. На додаток, коридор дасть Анкарі ще один шлях доступу до Каспійського моря та держав Центральної Азії.

Відкриття зазначеного шляху дозволить зекономити на більш дорогих альтернативних маршрутах. Одним із проектів, який може бути відкладено, є запланована Азербайджаном та Туреччиною побудова 223-кілометрової залізничної лінії між Нахічеванню і Карсом. Її вартість складає понад 200 мільйонів доларів США – але у випадку відкриття Зангезурського маршруту потреба в ній відпаде.

Для Росії розблокування вірмено-азербайджанського кордону також має позитивне значення. Сам факт відновлення транспортного сполучення відкриває широкі можливості у контексті встановлення коридору до Вірменії та далі до Ірану та на Близькому Сході¹³⁹. Водночас, Москва має враховувати вигоди, які дає відкриття Зангезурського коридору азербайджано-турецькому альянсу.

Проте цей проект на влаштовує Вірменію. В Єревані погоджуються, що згідно умов Заяви про припинення вогню від 10 листопада 2020 року необхідно розблокувати транспортні зв'язки в регіоні – але виступають проти відкриття саме Зангезурського маршруту. Вірменія розглядає цей проект як екзистенційну загрозу своїм національним інтересам та безпеці. З одного боку, вона вбачає у цьому загрозу переходу цих територій під фактичний контроль Баку¹⁴⁰. Також висловлюються побоювання, що така співпраця призведе до домінування азербайджанського та турецького капіталів у

¹³⁹ Bağırov O. The Nakhchivan corridor will boost connectivity in the Caucasus. 15.01.2021. URL: <https://www.euractiv.com/section/azerbaijan/opinion/the-nakhchivan-corridor-will-boost-connectivity-in-caucasus/>

¹⁴⁰ Poghosyan B. Opinion: Under President Raisi, Iran remains very interested in the South Caucasus, and in remaining a player in the region. 10.08.2021. URL: <https://www.commonspace.eu/opinion/opinion-under-president-raisi-iran-remains-very-interested-south-caucasus-and-remaining?fbclid=IwAR1B7ZAa1r7mdUoag0c9r9pQAbgJh8hjTVBiHu4VzysYcPNIOYAOV7Xjqdw>

вірменській економіці. Це може призвести до своєрідної «аджарізації» Вірменії¹⁴¹. Вірменська сторона пропонує альтернативні варіанти створення транспортного коридору – за маршрутом Газах-Іджеван-Єреван-Нахічевань¹⁴². Це в свою чергу не відповідає інтересам Азербайджану, адже нераціонально подовжує маршрут до Нахічевані. Відтак перспективи розвитку транспортного коридору Схід-Захід Південним Кавказом наразі все ще перебувають в полоні неврегульованих протиріч між країнами регіону.

Єдина держава, що підтримує Вірменію у питанні Зангезурського коридору – це Іран. Країна прямо застерігала Азербайджан від спроб «перекрити доступ Ірану до Вірменії», а наприкінці жовтня 2022 року Тегеран провів військові навчання поблизу азербайджанського кордону. Можливо, однією з цілей цих навчань була демонстрація готовності використати силу, якщо Азербайджан спробує військовим шляхом пробити коридор у Нахічевань.

Якщо порозуміння між Азербайджаном та Вірменією буде досягнуто, а закриті досі транспортні маршрути будуть розблоковані, це матиме помітний вплив і на розвиток напрямку Північ-Південь. Цей формат транзиту передбачає рух товарів з Росії через Вірменію, Азербайджан, Іран, аж до Індії. Економічний підйом Азербайджану та Вірменії від цього може бути відчутним. Повторне відкриття закритих залізничних ліній розвантажить автомобільні дороги Південного Кавказу та збільшить обсяги товароперевезень.

Росія є основним ринком збути деяких найприбутковіших продуктів Вірменії: коньяку, текстилю, свіжих фруктів і овочів. Зараз витрати на їх доставку високі: вантажівки повинні їхати або через грузинський порт Поті, що забирає багато часу, або, як у випадку з понад 80% експорту Вірменії до Росії – дорогою до КПП Верхній Ларс на російсько-грузинському кордоні. Ця дорога гориста, перевантажена автотранспортом, або стає непроїзною через погану погоду. Іноді її закривають російські прикордонники. Все це становить ризик, зокрема для експорту фруктів і овочів (які швидко псуються), і спричиняє фінансові збитки вірменським експортерам¹⁴³.

Ситуацію може вирішити розблокування вірмено-азербайджанського кордону та відновлення транспортної інфраструктури, яка була побудована ще за радянських часів. Таким чином Вірменія отримає додаткові стабільні виходи як в північному (до РФ), так і в південному (до Ірану – через існуючу залізничну гілку, що проходить через Нахічевань) напрямках. Проте Баку наполягає, що цей маршрут може почати роботу лише після того, як будуть розблоковані всі шляхи – в першу чергу Зангезурський коридор.

Єреван намагався просувати альтернативний проект залізниці з Іраном, однак тривалий період дана ініціатива далі розмов не заходить. Іранські чиновники неодноразово заявляли, що готові побудувати на своїй території відрізок залізниці довжиною 90 км – до кордону з Вірменією. Але далі Вірменія мала б шукати інвестиції на будівництво найбільшої частини маршруту на власній території. Слід враховувати, що даний маршрут передбачає будівельні роботи на місцевості зі складним рельєфом¹⁴⁴. При цьому проект не задовольнив би повністю інтереси Ірану, оскільки залізничне сполучення пролягало б лише до території Грузії, без залучення Росії.

¹⁴¹ Huseynov R. Armenian Narratives on Normalization and Opening of Borders. 11.09.2021. URL: https://top-center.org/az/expert-opinion/3208/armenian-narratives-on-normalization-and-opening-of-borders?fbclid=IwAR3RK1NosEJMjhUjGDLBvn71w9NyC0fj8BjiWRotX2_a2hxXOcjbvCZKH8

¹⁴² Poghosyan B. Foreign policy priorities of Armenia after the June 2021 Early Parliamentary Elections. 29.07.2021. URL: <https://www.newgeopolitics.org/2021/07/29/foreign-policy-priorities-of-armenia-after-the-june-2021-early-parliamentary-elections/>

¹⁴³ De Waal T. In the South Caucasus, Can New Trade Routes Help Overcome a History of Conflict? 08.11.2022. URL: <https://carnegieeurope.eu/2021/11/08/in-south-caucasus-can-new-trade-routes-help-overcome-history-of-conflict-pub-85729>

¹⁴⁴ Армения — Иран: несбыточные проекты и реальные перспективы. 02.08.2019. URL: <https://eadaily.com/ru/news/2019/03/02/armeniya-iran-nesbyvshiesya-proekty-i-realnye-perspektivy>

У регіоні обговорюється інший варіант транспортного коридору Північ-Південь за участі Ірану та Росії – залізничне сполучення через Азербайджан. Росія, Азербайджан та Іран з 2005 року намагаються створити спільний залізничний шлях, однак, ділянка Решт-Астара на іранській території протяжністю у 165 кілометрів досі не побудована. У 2016 році Іран отримував позику розміром 500 мільйонів доларів США від Азербайджану, однак досі проект не завершено.

На тлі санкцій проти РФ через повномасштабне вторгнення в Україну, росіяни активізували роботу в напрямку завершення даного проекту. Його вартість оцінюється у щонайменше 400 мільйонів доларів США. За інформацією російських медіа, уряд РФ може інвестувати 1,5 мільярда доларів США у залізничну інфраструктуру Ірану, зокрема для продовження залізничного полотна до портів у Перській Затоці¹⁴⁵. Таким чином, розвиток транспортного коридору Північ-Південь може відбутися без участі Вірменії. Проте розблокування вже існуючої інфраструктури є значно швидшим та менш витратним варіантом. До того ж у відносинах між Азербайджаном та Іраном з'являється усе більше суперечностей, що може затягнути час реалізації проекту та підвищити фінансові ризики.

Москва намагається тиснути на Єреван, розуміючи, що розблокування вірмено-азербайджанського кордону створить значно дешевшу альтернативу. Віце-прем'єр Російської Федерації Олексій Оверчук заявив, що західний маршрут міжнародного транспортного коридору Північ-Південь може пройти через Азербайджан та Іран замість Вірменії, «якщо ця країна не вирішить питання із транспортною блокадою»¹⁴⁶.

Єреван у поточній ситуації знаходиться під тиском трьох потужніших держав: РФ, Туреччини та Азербайджану. Країна готова до розблокування транспортних шляхів, водночас прем'єр-міністр Вірменії Н.Пашинян наголосив, що цей процес не повинен відбуватися на шкоду безпеці та життєво важливим інтересам вірменської держави та так званої «НКР».

В той же час вірменське керівництво не може одностайно відкидати можливі позитивні наслідки від врегулювання конфлікту з Баку. Це створює надії, що реалізація кроків в цьому напрямку може привести до більшої взаємозалежності між двома країнами та послабити напругу у довгостроковій перспективі. Зменшення рівня конфронтації між країнами Південного Кавказу у майбутньому може сприяти покращенню економічного клімату в регіоні в цілому та реалізації спільніх проектів.

Звичайно, високий рівень антагонізму між Вірменією та Азербайджаном заважає досягненню успіху з цього питання. Він стримує розвиток торговельних зв'язків. Дане питання для Єревану є надто сек'юритизованим, а співробітництво з Баку розглядається не через призму можливих економічних здобутків, а з точки зору питань безпеки. Спектр зовнішньополітичних рішень Нікола Пашияна обмежується низкою факторів (історична ворожнеча з Азербайджаном, а також небажанням йти на поступки з принципових для вірмен питань). На додаток до цього, існує фактор вірменської опозиції, що спекулює на питанні мирного врегулювання. Таким чином, питання безпеки на поточному етапі є домінуючим фактором у відносинах між Вірменією та Азербайджаном, який перекриває економічні аргументи. Проте в довгостроковій перспективі не можна відкидати їх значення для формування миру на Південному Кавказі.

¹⁴⁵ «Без оглядки на Запад»: Россия инвестирует в иранские проекты серьезные средства. 26.08.2022. URL: <https://eadaily.com/ru/news/2022/07/26/bez-oglyadki-na-zapad-rossiya-investiruet-v-iranskie-proekty-sereznye-sredstva>

¹⁴⁶ Армения рискует выпасть из проекта транспортного коридора «Север – Юг». 23.10.2022. URL: <https://www.vedomosti.ru/business/articles/2022/10/24/946972-armeniya-riskuet-vipast-iz-proekta-koridora-sever-yug>

РОЗДІЛ 5. ГУМАНІТАРНА СФЕРА КАРАБАСЬКОГО КОНФЛІКТУ

Карабаський конфлікт став одним з найзапекліших на територіях колишнього СРСР. Історія Карабаху складна та сповнена подій. Регіон перебував у складі багатьох держав та має особливе значення як для азербайджанського, так і для вірменського народів. З ним пов'язані їхні історична та культурна спадщина, що використивалась в якості додаткового фактору ескалації.

Протиріччя навколо контролю Карабаху сприяли поглибленню вірмено-азербайджанського протистояння. Події в зоні конфлікту призвели до крайнього антагонізму між суспільствами, що суттєво ускладнює мирний процес. Гуманітарний аспект війни, який стосується проблеми біженців та безпеки цивільного населення, відновлення зруйнованої інфраструктури на території Азербайджану, проблеми відновлення, збереження та захисту історичних пам'яток залишається найгострішим джерелом підживлення конфронтації.

Гуманітарні проблеми та загрози в зоні конфлікту напередодні 44-денної війни

Ключовою проблемою гуманітарного характеру, яка пов'язана з Карабаським конфліктом, є проблема переміщення жителів регіону, викликаного війною. Вона напряму пов'язана з етнічним складом населення, який відрізняється неоднорідністю – адже Карабах протягом століть залишався домом як для азербайджанців, так і для вірмен.

З 1920-х років територія Карабаху перебувала у складі Азербайджанської РСР в якості автономної області. Саме етнічне питання було покладене в основу такого адміністративного устрою. Регіон представляв собою гірський анклав, населений переважно вірменами. При цьому територіально він перебував в оточенні сільської місцевості, де проживали азербайджанці.

Радянський період історії приніс взаємні звинувачення сторін щодо спроб насильницької зміни етнічного складу населення регіону.

Вірменія заявляє про сплановані спроби зменшити долю вірменського населення в Карабасі за рахунок спланованої політики переселення азербайджанців на його територію. В результаті цього етнічний склад населення Карабаху змінився – у 1923 році вірмени складали 94,4% населення регіону, а в 1989 році – вже 76,9%¹⁴⁷.

Звинувачення Азербайджану стосуються фінального періоду існування СРСР. Азербайджанська сторона заявляє про початок у 1987 році процесу масової примусової депортації азербайджанців «зі своїх історичних земель у Гафанському районі Вірменської РСР», а пізніше – у 1988-1989 роках – і з інших районів вірменської держави (аналогічні депортації проводилися і раніше, зокрема – у 1948-1953 роках). Станом на 1989 рік кількість депортованих з Вірменії азербайджанців становила 250 тисяч осіб¹⁴⁸.

Відкритий збройний конфлікт, який спалахнув між Азербайджаном і Вірменією після розпаду Радянського Союзу, привів до масштабних потоків внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та біженців в обидва боки (з Карабаху до Вірменії; з Вірменії до Азербайджану; з окупованих вірменами територій Азербайджану в інші азербайджанські регіони)¹⁴⁹.

Загалом кількість ВПО та біженців в Азербайджані в результаті подій 1989-1994 років склала близько одного мільйону осіб. Серед них: 600 тис. осіб з територій, окупованих вірменськими силами (колишня НКАО та сім прилеглих районів); 250 тис.

¹⁴⁷ Нагорно-Карабахская проблема (Президент Республики Армения). URL: <https://www.president.am/ru/Artsakh-nkr/>

¹⁴⁸ Армяно-азербайджанский конфликт (Президент Азербайджанской Республики). URL: <https://president.az/ru/pages/view/azerbaijan/karabakh>

¹⁴⁹ UNHCR publication for CIS Conference (Displacement in the CIS) - Conflicts in the Caucasus. 01.05.1996. URL: <https://www.unhcr.org/publications/refugeemag/3b5583fd4/unhcr-publication-cis-conference-displacement-cis-conflicts-caucasus.html>

біженців – азербайджанців – із самої Вірменії; 50 тис. турків-месхетинців, які тікали з Узбекистану в 1989 році через причини, не пов’язані з війною у Карабаху. Ще близько 100 тисяч людей, які проживали поблизу лінії фронту вірмено-азербайджанського конфлікту, були змушені переміститися вглиб території Азербайджану. Більшість з останніх згодом повернулися до свого місця проживання¹⁵⁰. Попри те, що біженці з інших держав (зокрема, з Вірменії) були інтегровані в приймаючі громади, внутрішньо переміщені особи з того ж Карабаху залишалися в таборах та інших тимчасових притулках в Азербайджані, очікуючи політичного врегулювання, яке дозволило б їм повернутися додому. Тим часом масштабне знищенння інфраструктури та майна як у Карабаху, так і на інших окупованих територіях, створювало серйозний виклик та в перспективі актуалізувало задачу відновлення цих земель¹⁵¹.

Загальна кількість біженців з Карабаху та інших районів Азербайджану до Вірменії між 1988 та 1992 роками склала близько 300 тис. осіб. Вірменський уряд зареєстрував близько 360 тис. біженців, проте вважається, що близько 35 тис. з них повернулися в Карабах, а десятки тисяч людей поїхали до інших країн – переважно в межах колишнього Радянського Союзу – через погані економічні умови у самій Вірменії¹⁵².

Потоки біженців та внутрішньо переміщених осіб вплинули на демографію населення Карабаху. Станом на 1989 рік в регіоні проживали близько 188 тис. осіб, серед яких було 145 тис. вірмен, 40 тис. азербайджанців, 3 тис. представників інших національностей, зокрема росіян. Проте перемога Вірменії на першому етапі конфлікту призвела до втечі невірменського населення з Карабаху. В результаті до ескалації збройного протистояння у 2020 році населення регіону складало близько 150 тисяч осіб¹⁵³, абсолютну більшість з яких становили вірмени.

На фоні вірмено-азербайджанського конфлікту мали місце три основні моделі переміщення людей.

Перша стосувалася власне біженців і включала в себе масові переміщення вірменської громади Азербайджану та азербайджанської громади Вірменії у 1988-1990 роках. При цьому перспектива їхнього повернення на місця колишнього проживання – до Вірменії та Азербайджану відповідно – є малоймовірною.

Друга модель включала виїзд населення з районів, які до того були заселені переважно однією етнічною групою, і які не були в цьому контексті предметом суперечок і претензій іншої сторони. Мова йде, зокрема, про шість районів Азербайджану навколо Карабаху (Джебраїльський, Кельбаджарський, Кубадлинський, Агдамський, Зангеланський та Фізулінський), які до війни були населені майже виключно етнічними азербайджанцями. Військові успіхи Вірменії в першій половині 1990-х років привели до знелюднення цих територій. При цьому самі вірмени теж практично не селилися в їх межах, використовуючи їх переважно у воєнних цілях як захисний буфер навколо колишньої НКАО.

Третя модель переміщення стосується районів, в яких одна група населення була замінена іншою (новими поселенцями). Такими районами напередодні війни 2020 року були міста стратегічного значення Шуша (єдине місто в Карабасі, серед населення якого до Першої Карабаської війни переважали азербайджанці) і Лачин (розташований у стратегічно важливому коридорі, що з’єднує Карабах та Вірменію, центр Лачинського району, в якому до початку конфлікту переважало азербайджано-курдське населення). Після хвиль переміщення на даних територіях оселилося

¹⁵⁰ Escalation of violence in Nagorno-Karabakh and the other occupied territories of Azerbaijan. 11.12.2015. URL: <https://pace.coe.int/en/files/22255/html>

¹⁵¹ MacFarlane S. N., Minear L. Humanitarian Action And Politics: The Case Of Nagorno-Karabakh. 1997. Occasional Paper 25. URL: https://ciaotest.cc.columbia.edu/wps/wibu/0015217/f_0015217_12847.pdf

¹⁵² Report on the humanitarian situation of the refugees and displaced persons in Armenia and Azerbaijan. 14.02.1995. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=6823&lang=EN>

¹⁵³ Влада Вірменії стверджує, що Нагірний Карабах залишила понад половина жителів. 13.11.2020. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-karabah-zalyshyla-ponad-polovyna-zhyteliv/30949141.html>

населення вірменського походження. З іншого боку, в такому контексті можна розглядати і окремі території на північ від колишньої НКАО (Шаумянівський район Азербайджанської РСР), на яких до початку конфлікту переважало вірменське населення. Вони залишились під контролем азербайджанської влади, і в умовах виїзду жителів вірменського походження були заселені переміщеними азербайджанцями¹⁵⁴.

Таким чином, у довгостроковій перспективі на тлі проблем розселення етнічних груп та переміщення населення були сформовані умови для подальших хвиль ескалації конфлікту між Азербайджаном і Вірменією. Зокрема, це стосується позиції вірменського населення Карабаху і поселенців на окупованих територіях, які все частіше ставили під сумнів можливість будь-якого мирного співіснування з етнічними азербайджанцями. Тривала фінансова підтримка з боку вірменської сторони, зростаюча економічна важливість поселень через інвестиції поселенців у розбудову життя на цих територіях зміцнила їх віру в те, що ці території є «споконвічно вірменськими землями»¹⁵⁵.

На додаток до масових хвиль переселення людей, руйнування цивільної інфраструктури та архітектури, втрат серед військового і цивільного населення з обох сторін, Перша Карабаська війна в кінці ХХ століття нанесла колосальну шкоду культурній спадщині Азербайджану та Вірменії.

За даними Азербайджану, на окупованих територіях залишилось 738 історичних пам'яток, 9 мечетей, 927 бібліотек, понад 83,5 тис. експонатів у 28 музеях, 4 художніх галереї, 14 меморіалів та 1107 культурних закладів, що включають 1891 культурний ресурс. Їхня втрата вважалась великим ударом по культурній спадщині країни. Крім того, до пам'яток загального значення, розташованих на окупованих територіях Азербайджану (зокрема, у таких населених пунктах як Ходжали, Агдам, Агdere, Фізулі та Джебраїл), відносяться і середньовічні мости та стародавні кургани. За свідченням азербайджанської сторони, вони використовувалися вірменськими збройними силами у воєнних цілях, і через це зазнали пошкоджень. Постраждали і численні старі мусульманські кладовища, мечеті і храми, а також пам'ятники та інші пам'ятки культурної спадщини, які Азербайджан пов'язує з Кавказькою Албанією¹⁵⁶. За даними азербайджанської сторони, в результаті затяжного збройного конфлікту 1988-1993 років на території Карабаху було знищено 900 населених пунктів, 150 тис. осель, 7 тис. цивільних будівель, 693 школи, 855 дитячих садків, 695 медичних закладів, 927 бібліотек, 44 храми, 9 мечетей, 473 історичні пам'ятки та музеї, 40 тис. музеїв експонатів, 6 тис. промислових і сільськогосподарських підприємств, 160 мостів та інших інфраструктурних об'єктів¹⁵⁷.

У свою чергу, вірменська сторона розглядає пам'ятки своєї культурної спадщини на території Азербайджану як такі, що були відчуженні, представлені «пов'язаними з Кавказькою Албанією/Арраном/Агванком» (що розглядається як переписування історії) або знищенні. Станом на початок 2000-х років за даними вірменської сторони було знищено 218 монастирів, церков і кладовищ з десятками тисяч надгробків і плит¹⁵⁸. При цьому лише в Нахічевані за період 1997-2011 років

¹⁵⁴ Individual rights, societal choices: Confronting legacies of displacement in the Nagorno Karabakh conflict. 2011. URL: https://rc-services-assets.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/IndividualRightsSocietalChoices_201111_ENG.pdf

¹⁵⁵ Digging out of Deadlock in Nagorno-Karabakh. 20.12.2019. URL: <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/nagorno-karabakh-conflict/255-digging-out-deadlock-nagorno-karabakh>

¹⁵⁶ Information by Azerbaijan to the study on intentional destruction of cultural heritage (Responses to the questions by Ms. Karima Bennoune, Special Rapporteur in the field of cultural rights). URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/CulturalRights/DestructionHeritage/States/Azerbaijan.pdf>

¹⁵⁷ Армяно-азербайджанский конфликт (Президент Азербайджанской Республики). URL: <https://president.az/ru/pages/view/azerbaijan/karabakh>

¹⁵⁸ Contribution of the Republic of Armenia to the consultations on the intentional destruction of cultural heritage as a violation of human rights, in particular cultural rights. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/CulturalRights/DestructionHeritage/States/Armenia.pdf>

було знищено 108 зі 110 середньовічних і ранньомoderних вірменських монастирів, церков і цвинтарів¹⁵⁹.

Випадки взаємного знищенння культурних надбань напряму пов'язані з чутливістю обох сторін конфлікту до питання історичної пам'яті. В азербайджанському політичному дискурсі загалом вірмен сприймають як агресорів та пригадують найбільш болючі сторінки своєї історії, зокрема різанину вірменами азербайджанців у Ходжали 1992 року. Вірменська сторона має свій травматичний досвід, пов'язаний, зокрема, із погромом в азербайджанському місті Сумгаїт у 1988 році, що спричинило масову евакуацію вірмен з Азербайджану.

Починаючи з 1990-х років на підконтрольній уряду частині Азербайджану не проживає істотна кількість вірмен, як і навпаки – у Вірменії фактично не проживають азербайджанці. Зайнявши сім районів навколо Карабаху, вірмени сприяли руйнуванню азербайджанських міст і сіл, знищенню культурних пам'яток та цвинтарів. Азербайджан, у свою чергу, систематично стирав вірменську культурну спадщину на своїй території, у тому числі цінні середньовічні пам'ятки у Нахічевані¹⁶⁰. Така ситуація у великий мірі вплинула на формування сучасних ідентичностей азербайджанців і вірмен, характерною рисою яких є упереджене ставлення обох сторін щодо можливості піти на поступки або відмовитися від взаємних претензій.

Соціально-гуманітарне забезпечення та умови життя на тимчасово окупованих територіях Азербайджану напередодні 44-денної війни

Збройний конфлікт наприкінці ХХ століття серйозно підірвав економіку на окупованих територіях Азербайджану. Карабах було відірвано від промислових ресурсів; контрольований вірменськими формуваннями регіон втратив економічні зв'язки з іншими частинами азербайджанської держави. Швидке економічне відновлення регіону не було можливим через брак людських ресурсів – зокрема, працездатного чоловічого населення. Це було викликано масовими переміщеннями людей через конфлікт з безпекових та економічних причин. В першому випадку мова йде про неможливість проживання азербайджанського населення на територіях, які опинились під вірменським контролем. В другому випадку можна констатувати, що й частина вірменського населення Карабаху в умовах важкої економічної ситуації в регіоні покладала надії щодо свого майбутнього на еміграцію, а не відновлення. Серед вразливих груп населення, які залишилися в Карабаху, були родини загиблих і постраждалих внаслідок воєнних дій, особи з інвалідністю, багатодітні сім'ї, люди похилого віку тощо. Відсутність можливостей надання повноцінної міжнародної допомоги привела до того, що в цей час регіон не мав всестороннього доступу до міжнародного фінансування для здійснення програм реконструкції та відновлення.

Інфраструктура Карабаху серйозно постраждала внаслідок обстрілів під час ведення бойових дій. Найбільш гострою гуманітарна криза була у 1989-1992 роках, коли регіон із його населенням було фактично ізольовано від зовнішнього світу. Через припинення сільськогосподарської діяльності люди, які залишилися у своїх домівках, не мали повноцінного доступу до їжі, а через зруйновану цивільну інфраструктуру – до електро- та водопостачання.

Припинення вогню дозволило забезпечити базові потреби для населення, яке залишилось в регіоні – проте не створило умов для його економічного відновлення. Станом на 1996 рік промисловість Карабаху працювала на 25-40% від своєї потужності внаслідок фізичних пошкоджень, відсутності доступу до ресурсів, а також призову чоловічого населення на військову службу у формування так званої «НКР». Великі площи орних земель, особливо в районі Агдере / Мартакерту, було важко

¹⁵⁹ Nutt D., Chronicle C. Report shows near-total erasure of Armenian heritage sites. 12.09.2022. URL: <https://news.cornell.edu/stories/2022/09/report-shows-near-total-erasure-armenian-heritage-sites>

¹⁶⁰ De Waal T. The Nagorno Karabakh Conflict In Its Fourth Decade. 2021. URL: https://www.ceps.eu/wp-content/uploads/2021/09/WD2021-02_The-Nagorno-Karabakh-Conflict-in-its-Fourth-Decade.pdf

обробляти. Викликом було і підтримання функціонування шахт на території регіону. Актуальною для місцевого населення у перші повоєнні роки була мінна загроза – на 1996 рік в різних районах Карабаху напічувалося близько 40 тис. мін, а кількість постраждалих від підриву на боєприпасах складала близько 200 осіб на рік.

У подальші роки на окупованій території (зокрема, у Ханкенді / Степанакерті) за кошти вірменського уряду проводилася поступова відбудова раніше зруйнованих і пошкоджених у ході воєнних дій будинків; було налагоджено енерго- і водопостачання, а також забезпечене телефонний зв'язок. Часткове відновлення сільськогосподарської діяльності було використане для експортування до Вірменії продовольчої продукції (зокрема, у 1995 році до країни з окупованого Карабаху було вивезено 5 тис. тонн зерна).

Важким було становище зі сферою охорони здоров'я – попри відновлення на території Карабаху роботи деяких медичних закладів, вони залишалися недостатньо оснащеними в технічному плані та не мали достатньої кількості кваліфікованого медичного персоналу¹⁶¹.

Станом на 1998 рік в Карабасі гуманітарна ситуація була більш стабільна, аніж у попередні роки. Була покращена ситуація із продовольчою безпекою, зокрема завдяки самодостатній сільськогосподарській діяльності жителів регіону. На приблизно 130 тис. осіб, які на той момент проживали у Карабасі, кількість помешкань, які потребували ремонту та відновлення, оцінювалася у 5 тис. одиниць (з урахуванням потреб потенційних ВПО і біженців, які могли повернутися до своїх домівок), що складало близько 33% пошкодженого житлового фонду.

Мінна загроза була частково вирішена як шляхом уникнення населенням відвідування небезпечних ділянок, так і розмінуванням. Натомість у медичній сфері зберігались брак персоналу і фінансів, застарілі протоколи лікування, відсутність доступу до ліків тощо.

В цілому економіка регіону переживала стагнацію, багато людей залишалося безробітними, і однією з небагатьох сфер, де можна було повноцінно працювати і здобувати прибуток, було сільське господарство. При цьому ринком збути відповідної продукції залишалася Вірменія – у 1997 році туди з окупованого регіону вже надходило 15 тисяч тонн пшениці¹⁶². Разом з тим, у сільськогосподарському секторі також зберігались проблеми. Зокрема, через неможливість обробки замінованих ділянок землі, втрату худоби, знищення запасів сільськогосподарського обладнання тощо потенціал територій не використовувався в повному обсязі.

З часом життя на контролюваних вірменськими формуваннями територіях поступово відновлювалося за рахунок повернення частини вірменського населення, яке виїжджало під час бойових дій. На окупованій території запрацювали представники Червоного Хреста та ОБСЄ. Однак статус окупованої території суттєво обмежував політичні й економічні можливості Карабаху, зокрема, в користуванні послугами міжнародних фінансових інститутів. За двадцять років Карабах переорієнтував всі свої комунікації з Азербайджану на Вірменію – вона стала єдиним виходом регіону у зовнішній світ¹⁶³. Проте важка економічна ситуація в самій Вірменії не дозволяла вирішити за цей рахунок проблеми цих територій, забезпечити належні умови їх розвитку та проживання для населення.

Станом на 2019 рік близько п'ятої частини населення Карабаху (21,6%) жило за національною межею бідності. При цьому рівень збідніlostі населення був вищий у тих районах, де проживали біженці та ВПО, які повернулися після збройного

¹⁶¹ MacFarlane S. N., Minear L. Humanitarian Action And Politics: The Case Of Nagorno-Karabakh. 1997. Occasional Paper 25. URL: https://ciaotest.cc.columbia.edu/wps/wibu/0015217/f_0015217_12847.pdf

¹⁶² Lattu K., Garner D., Culkin D. Humanitarian Needs Evaluation For Victims Of The Nagorno-Karabakh Conflict. 1998. URL: https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/Pdabq514.pdf

¹⁶³ Козак Т. На межі миру: як живе самопроголошена Нагірно-Карабаська Республіка. 09.06.2016. URL: <https://hromadske.ua/posts/na-mezhi-myru-iak-zhyve-samoproholoshena-nahirno-karabahska-respublika>

конфліку. Близько 81,7% населення проживало у власних будинках. У сільській місцевості спостерігалися проблеми з доступом до каналізації та утилізації відходів. Однак у цілому понад 90% домогосподарств мали доступ до питної води; 97,1% населення – до енергоресурсів. Середній темп економічного зростання регіону в останнє десятиліття становив 10,2% щорічно¹⁶⁴.

Умови життя на побутовому рівні в окупованих районах між Вірменією та територіями колишньої НКАО мали свою специфіку. Тут в 2019 році проживало близько 17 тисяч етнічних вірмен-поселенців, які відновили водо- та електропостачання, але при цьому не мали нормального транспортного та дорожнього сполучення з іншими поселеннями, а також доступу до екстреної медичної допомоги. При цьому в плані економіки Лачинський, Кубадлинський і Зангеланський райони домінували у місцевому сільськогосподарському виробництві – у 2016 році на них припадало понад чверть продукції Карабаху та прилеглих територій (як для експорту, так і для місцевого споживання). Поселенці обробляли незаселені землі вздовж усіх основних доріг на території аж до тилових позицій вірменських військ на лінії зіткнення з азербайджанськими військами¹⁶⁵.

Питання біженців після завершення 44-денної війни

Бойові дії 2020 року та відновлення Азербайджаном контролю над значною частиною окупованих територій актуалізували проблему біженців. З одного боку це створює умови для повернення азербайджанського населення на звільнені території. З іншого боку, поразка вірменських формувань змусила вірменське населення шукати захисту у Вірменії та на територіях, куди було введено російський військовий контингент.

За даними вірменського уряду та підрахунками УВКБ ООН, в результаті 44-денної війни з Карабаху до Вірменії виїхали близько 91 тисячі етнічних вірмен, 88% з них жінки, діти та літні люди¹⁶⁶. За офіційними даними, станом на 28 грудня 2021 р. кількість осіб з Карабаху, що перебували у Вірменії в статусі, подібному до положення біженців (*refugee-like situation*) склала 20433 особи¹⁶⁷. Більшість з них проживає в Єревані, решта знайшли притулок в десяти інших провінціях Вірменії. Вони мешкають у родичів, приймаючих родин та у тимчасових місцях розміщення (в готелях, гуртожитках, орендуєть житло тощо).

Масовий потік біженців наклався на непросту соціально-економічну ситуацію у Вірменії, яка була значно ослаблена внаслідок пандемії COVID-19. Через це можливості для працевлаштування новоприбулих були сильно обмежені. Дані соціологічних опитувань¹⁶⁸, проведених в листопаді 2020 р., демонструють, що питання охорони здоров'я були першочерговою проблемою переміщених осіб; друге місце посідали фінансові негаразди. Відповідно до доповіді «Оцінка економічної стійкості»¹⁶⁹, опублікованої у вересні 2021 р., населення, яке перебуває у положенні біженців у Вірменії, продовжує відчувати фінансові труднощі. Таким групам важко задоволити основні життєві потреби та покрити витрати на комунальні послуги, їжу, одяг, охорону здоров'я та освіту.

Уряд Вірменії, за сприяння 41 партнера з гуманітарної допомоги, надав критично важливу підтримку новоприбулим, включаючи надання тимчасового житла і 18 програм

¹⁶⁴ Ajmani M. Poverty In Nagorno-Karabakh. 04.11.2020. URL: <https://borgenproject.org/poverty-in-nagorno-karabakh/>

¹⁶⁵ Digging out of Deadlock in Nagorno-Karabakh. 20.12.2019. URL: <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/nagorno-karabakh-conflict/255-digging-out-deadlock-nagorno-karabakh>

¹⁶⁶ Persons in a refugee-like situation (UNHCR Armenia). URL: <https://www.unhcr.org/am/en/persons-in-refugee-like-situation>

¹⁶⁷ Armenia: Winterization support to the refugee-like population displaced from Nagorno-Karabakh - Emergency Plan of Action (EPoA). DREF Operation MDRAM008. 28.12.2021. URL: <https://reliefweb.int/report/armenia/armenia-winterization-support-refugee-population-displaced-nagorno-karabakh-emergency>

¹⁶⁸ Health Issues Emerge as Top Concern Among Nagorno-Karabakh Refugees in Armenia. 02.12.2020. URL: <https://reliefweb.int/report/armenia/health-issues-emerge-top-concern-among-nagorno-karabakh-refugees-armenia>

¹⁶⁹ Armenia: REACH Economic Resilience Assessment Report - September 2021. URL: <https://data.unhcr.org/es/documents/details/88909>

грошових виплат¹⁷⁰. Значну роль у прийомі та розміщенні біженців відігравали також і приймаючі родини, що забезпечували перших житлом, їжею та іншими ресурсами. Однак, війна серйозно вплинула як на групи осіб, що перебувають у положенні біженців у Вірменії, так і на приймаючі громади, та призвела до збільшення фізичних, соціальних і психічних травм. В цих умовах уряд і гуманітарна спільнота зіткнулися зі значними труднощами в фінансуванні та задоволенні основних потреб населення, що постраждало від конфлікту.

Вірмени, які виїхали з Карабаху внаслідок 44-денної війни, демонструють невдоволення власним соціально-економічним становищем, влаштовуючи мітинги в Єревані. Одними з вимог протестувальників є надання їм житла та офіційного статусу біженця¹⁷¹.

В ситуації соціальної кризи опинилася і та частина вірменського населення, які внаслідок 44-денної війни переїхала з районів, контроль над якими відновив Азербайджан, до територій, на яких розміщений російський військовий контингент. Нагальними проблемами таких переміщених осіб в Карабасі є забезпечення житлом та робочими місцями. Частину житлового фонду регіону було зруйновано в результаті бойових дій, що привело до дефіциту непошкоджених квартир для оренди. У найбільших містах Карабаху люди оселилися в підвалах і на горищах. Деякі, зокрема сім'ї з дітьми, знайшли тимчасовий притулок в магазинах і спортзалах, де немає належних умов¹⁷².

Відсутність постійного місця проживання у переміщених осіб створює проблему з пошуком роботи. В цьому контексті найгостріше проявляється питання працевлаштування жінок. Обсяг доступних для них можливостей обмежується низькооплачуваною роботою, переважно в сфері текстильної промисловості.

Багато переміщених осіб також страждають від психологічних травм. Нерідко чоловіки вдаються до вживання алкоголю і наркотиків, щоб впоратися зі спогадами про війну чи болем від втрати друзів і родичів. Крім того, вірменськими неурядовими організаціями був зафіксований сплеск домашнього насильства, що є особливо поширеним в сім'ях, де дорослі не мають постійної роботи¹⁷³.

Отже, проблема вірменських біженців та переселенців і досі є гострою. Вони залишаються вразливою групою населення, а більшість з них стикається з фінансовими труднощами та не здатна забезпечити власні потреби.

У випадку азербайджанських біженців, які були змушені залишити зону конфлікту внаслідок поразок 1990-х років, результати 44-денної війни навпаки відкривають широкі можливості для повернення в рідні місця. Після завершення бойових дій та підписання тристоронньої Заяви від 10 листопада 2020 р., відновлення звільнених територій та повернення ВПО перетворилося на національну ідею в Баку. Уряд країни націленний забезпечувати поетапне повернення людей на свої землі у міру завершення процесу відновлення сіл та міст. Президент Азербайджану Ільхам Аліев назвав цей процес «Великим поверненням». Воно стало одним з пріоритетів «Стратегії з соціально-економічного розвитку Азербайджанської Республіки на 2022–2026 рр.»¹⁷⁴. Зазначається, що цей процес буде підтримуватися створенням необхідних попередніх умов безпеки та інфраструктури. Так, у рамках реалізації Стратегії, буде побудовано житлові та нежитлові комплекси, реалізовано концепції «розумного міста» та

¹⁷⁰ Armenia Inter-agency Response Plan 2020-2021 - Final Report. 25.08.2022. URL: <https://reliefweb.int/report/armenia/armenia-inter-agency-response-plan-2020-2021-final-report>

¹⁷¹ Арцахцы проводят акцию протеста у офиса ООН в Армении. 11.07.2022. URL: <http://surl.li/cxie1>

¹⁷² Post-war Prospects for Nagorno-Karabakh. 09.06.2021. URL: <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/nagorno-karabakh-conflict/264-post-war-prospects-nagorno-karabakh>

¹⁷³ Post-war Prospects for Nagorno-Karabakh. 09.06.2021. URL: <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/nagorno-karabakh-conflict/264-post-war-prospects-nagorno-karabakh>

¹⁷⁴ Утверждена Стратегия социально-экономического развития АР на 2022-2026 годы. 22.07.2022. URL: <https://az.sputniknews.ru/20220722/utverzhdena-strategiya-sotsialno-ekonomicheskogo-razvitiya-ar-na-2022-2026-gody-444271772.html>

«розумного села» із сучасною інфраструктурою. Це має заохочувати людей до повернення, пропонуючи їм належні умови життя та професійної діяльності.

Незалежні експерти вважають, що повернення азербайджанських біженців та ВПО на звільнені території не буде відбуватися швидко. Цей процес супроводжується очевидними складнощами, перша з яких – питання безпеки. Голова Агентства Азербайджану з розмінування (ANAMA) Вугар Сулейманов підкреслив, що найактуальнішою проблемою для Азербайджану залишається мінна загроза¹⁷⁵. На додаток до мінних полів в районі старої лінії розмежування в районі колишніх бойових дій лежать тисячі снарядів, що не розірвалися, і очищення території займе кілька років. Паралельно зі створенням інфраструктури та зусиллями по розмінуванню, нагальним також є створення можливостей для ведення бізнесу.

Перешкоду для повернення азербайджанських ВПО становлять психологічні аспекти, серед яких основний – відсутність визначеності та впевненості у майбутньому. Не всі переселенці будуть готові змінити вже усталений спосіб життя, щоб повернутися туди, де вони мешкали майже 30 років тому (або ж мешкали їх батьки). Особливо це стосується тих з них, хто оселився у великих містах та реалізував себе там. У таких випадках уряд Азербайджану планує вдатися до негативного стимулювання повернення ВПО на звільнені райони: ті особи, які відмовляться від повернення, будуть позбавлені свого статусу вимушеної переселенця та відповідних пільг¹⁷⁶.

Тим не менш, сьогодні азербайджанські переміщені особи, в цілому, готові до добровільного повернення на малу батьківщину. Згідно з опитуванням «Велике повернення в Карабах», проведеним Центром соціальних досліджень в жовтні 2020 р., абсолютна більшість респондентів (98%), планують найближчим часом повернутися до звільнених регіонів, де вони проживали раніше. Більш того, плани повернення поширені серед молоді. 96% опитаних молодих людей планують повернутись на звільнені території. Переважна більшість респондентів, тобто 83,2%, планують повернутися разом з усіма членами сім'ї¹⁷⁷.

Першим кроком на шляху до «Великого повернення» став початок переселення мешканців до звільненого від окупації села Зангеланського району Азербайджану 19 липня 2022 р. У населений пункт Агали, побудований за концепцією «розумного села», переселилася 41 родина (у складі 201 особи). Планується, що частина мешканців села займатиметься сільським господарством, інша частина планує працювати у державних установах¹⁷⁸.

Таким чином, рішуча напаштованість уряду Азербайджану відновити економіку звільнених територій, створення ним позитивних та негативних стимулів для повернення переселенців та готовність азербайджанців повернутися до старих місць проживання дозволяють говорити про високі шанси реалізації процесу «Великого повернення».

Актуальні проблеми відновлення звільнених територій Азербайджану в гуманітарній сфері

Баку відразу після завершення активних бойових дій розпочав процес відбудови деокупованих районів. Враховуючи масштаби руйнувань, це потребує значних ресурсів. За попередніми оцінками, сума матеріальних збитків, завданих під

¹⁷⁵ ANAMA: Минная проблема является одной из самых актуальных для Азербайджана. 01.04.2022. URL: <https://report.az/ru/karabakh/anama-minnaya-problema-yavlyayetsya-odnoj-iz-samyh-aktyualnyh-dlya-azerbajdzhana/>

¹⁷⁶ Отказывающиеся возвращаться на освобожденные земли вынужденных переселенцев лишат статуса. 08.01.2021. URL: <https://m.zerkalo.az/otkazyvayushhihsya-vozvrashhatsya-na-osvobozhdennye-zemli-vynuzhdennyyh-pereselentsev-lishat-statusa/>

¹⁷⁷ Vətən müharibəsinin bitməsi ilə böyük qayıdış başladı... 15.07.2021. URL: <https://www.baki-xeber.com/siyaset/124222.html>

¹⁷⁸ Rehimov R., Asgarli A. Жизнь на освобожденных землях Азербайджана возрождается. 26.07.2022. URL: <https://www.aa.com.tr/ru/мир/жизнь-на-освобожденных-землях-азербайджана-возрождается/2646007>

час окупації вірменською стороною житловому фонду, інфраструктурі та ресурсам на звільнених територіях Азербайджану, становить 818 мільярдів доларів США.

Загалом у 2021-2022 роках на відбудову відповідних територій урядом Азербайджану було виділено майже 2,8 млрд доларів США. Також був створений фонд звільнення Карабаху, де акумулювалися кошти фізичних та юридичних осіб, які могли внести свій вклад у відновлення регіону. За цей час були запущені великі інфраструктурні проекти в економічних регіонах Карабах і Східний Зангезур (створені в 2021 р. в рамках нового поділу держави на економічні райони). Державне агентство автомобільних доріг Азербайджану розгорнуло 13 проектів із прокладення 725 кілометрів нових доріг і магістралей, а також відновлення наявних маршрутів у звільнених районах. У листопаді 2021 року була відкрита «Дорога Перемоги», що тягнеться від Фізулінського району до міста Шуша. У тому ж році була запущена відремонтована автомагістраль довжиною 28,5 км, що веде до стратегічного населеного пункту Суговушан (колишній Мадагіз) і села Талиш Тертерського району. На даний час продовжують будуватися та відновлюватися автомагістралі Барда-Агдам, Фізулі-Гадрут, Ахмадбейлі-Фізулі-Шуша, Фізулі-Агдам, Кубадли-Ейвазлі, Тоганали-Кельбаджар-Істісу тощо. Влада Азербайджану має на меті завершити будівництво основних магістралей в регіоні до 2025 року. Фундамент іншого важливого транспортного проєкту, залізниці Горадіз-Агбенд, також був закладений у 2021 році. Ця залізниця протяжністю 100 кілометрів має стратегічне значення. Вона має з'єднати основну частину Азербайджану з Нахічеванським ексклавом через Зангезурський коридор (відкриття цього транспортного маршруту через вірменську територію очікують в Баку, посилаючись на Заяву про припинення вогню від 10 листопада 2022 р.)¹⁷⁹.

Для Азербайджану визначеною подією стало відкриття у 2021 році міжнародного аеропорту Фізулі. Це був перший аеропорт, побудований на звільнених територіях. Робота над об'єктом тривало всього вісім місяців. В аеропорту введено в експлуатацію злітно-посадкову смугу довжиною 3000 метрів і шириною 60 метрів. Перший тестовий рейс до міжнародного аеропорту Фізулі було здійснено 5 вересня 2021 року, коли в ньому приземлився найбільший пасажирський літак авіакомпанії «Азербайджанські авіалінії» під назвою «Карабах». Через своє розташування новий аеропорт вважається «повітряними воротами Карабаху»¹⁸⁰. 20 жовтня 2022 року в Зангелані відбулося відкриття другого міжнародного аеропорту на звільнених територіях, а на 2024 рік запланований запуск третього аеропорту в Лачинському районі.

У вересні 2022 року уряд Азербайджану виділив додаткові 2,94 млн доларів США для прискорення поточних відновлювальних робіт і запуску нових проєктів на звільнених територіях. Кошти спрямовуються на проектування і проведення будівельних, ремонтно-відновлювальних робіт у населених пунктах, містах, селах і селищах Карабаського та Східно-Зангезурського економічних районів. Також було виділено додатково 352 тис. доларів США на реконструкцію двох середніх шкіл у Кельбаджарському та Зангеланському районах Азербайджану¹⁸¹.

Ще в 2020 році уряд Азербайджану почав роботу з відновлення електроенергії на звільнених територіях. Наразі електричні підстанції побудовані в Джебраїльському, Фізулінському, Зангеланському, Кубадлинському і Кельбаджарському районах¹⁸².

¹⁷⁹ Baghirov O. Rebuilding of Karabakh: Results of 2021. 16.01.2022. URL: <https://moderndiplomacy.eu/2022/01/16/rebuilding-of-karabakh-results-of-2021/>

¹⁸⁰ Baghirov O. Rebuilding of Karabakh: Results of 2021. 16.01.2022. URL: <https://moderndiplomacy.eu/2022/01/16/rebuilding-of-karabakh-results-of-2021/> URL: <https://moderndiplomacy.eu/2022/01/16/rebuilding-of-karabakh-results-of-2021/>

¹⁸¹ Hajiyeva G. Azerbaijan Continues Funding Restoration of Liberated Lands. 10.09.2022. URL: <https://caspiannews.com/news-detail/azerbaijan-continues-funding-restoration-of-liberated-lands-2022-9-8-0/>

¹⁸² Rehimov R. Azerbaijan's liberated Karabakh now a construction site for modern projects. 10.11.2021. URL: <https://www.aa.com.tr/en/world/azerbaijans-liberated-karabakh-now-a-construction-site-for-modern-projects/2417129#>

Одним з пріоритетних напрямків роботи на звільнених територіях стає відбудова міста Агдам. Генеральний план реконструкції міста передбачає, що воно вдвічі перевищуватиме площу довоєнного Агдама, і буде розраховане на проживання населення до 100 тис. осіб (порівняно з 36 тис. осіб до початку конфлікту). При цьому заплановано будівництво 23 тис. квартир і 1750 будинків. Іншим пріоритетним проєктом відновлення стало село Агали в Зангеланському районі Азербайджану, яке відбудовується за концепцією «розумного села», розрахованого на 200 будинків для майже 1,5 тис. осіб. У липні 2022 року туди вже повернулися перші жителі у кількості 200 осіб, а у вересні до них доєдналося ще 12 родин¹⁸³.

Спільно з Туреччиною Азербайджан запустив проект агропарку поблизу села Агали, де планується здійснення сільськогосподарської діяльності за сучасними технологіями на території у 600 га посівних площ. Також закладено фундамент промислового парку на 200 га в Агдамському районі для створення нових робочих місць для тисяч місцевих жителів. Згодом планується відкриття аналогічних парків в усіх звільнених районах Азербайджану.

У місті Шуша також пришвидшеними темпами йдуть відновлювальні роботи. У серпні 2021 року у центрі Шуші був закладений фундамент першої з 25 будівель у новому житловому районі, розрахованому на 2020 жителів. Вже проведено реконструкцію будівлі адміністрації, відновлені пам'ятки історії та архітектури (будинок-музей і мури стародавньої фортеці).

Питання захисту та відновлення історичних пам'яток в зоні конфлікту займає особливе місце в планах Азербайджану. Баку вказує на масові руйнування своєї культурної спадщини, які мали місце як в період окупації, так і під час 44-денної війни. За результатами попереднього розслідування встановлено пошкодження або знищення 706 пам'яток історії та культури, що перебувають на державному обліку (6 – архітектури світового рівня, 5 – археології світового рівня, 119 – національного значення, 121 – національного археологічного значення); також мають місце пошкодження або знищення інших об'єктів архітектури, парків, пам'яток і декоративно-ужиткового мистецтва місцевого значення. Азербайджан стверджує, що артефакти та стародавні рукописи монастиря Худаванг / Дадіванс XIII століття, а також дорогоцінні артефакти, знайдені під час археологічних розкопок, були незаконно перевезені до Вірменії. Масштаби шкоди, завданої культурній спадщині на територіях, які повернулись під контроль Азербайджану, дозволяють говорити про свідому політику з руйнування відповідних об'єктів в період окупації, яка проводилась з метою знищення слідів азербайджанського проживання в цих районах.

Пошкоджені та руйнувані також зазнала вірменська культурна спадщина. Під час 44-денної війни Вірменія заявляла про навмисний обстріл Собору Святого Христа Всеспасителя (Собор Сурб Аменапркіч Казанчецоц) і «Зеленої церкви» (Канач Жам) у Шуші. Після завершення конфлікту Вірменія вказувала на продовження актів руйнування церкви Святої Марії поблизу Джебраїла, знесення вірменських кладовищ у селах Сигнак та Боюк Таглар. За інформацією вірменської сторони, під контролем Азербайджану по завершенню 44-денної війни залишається культурна і релігійна спадщина Вірменії, що включає 161 церкву і монастир, 591 кам'яний хрест, 345 цінних надгробків, 108 кладовищ і сакральних пам'яток, 43 фортеці і палаці, 208 інших видів пам'яток¹⁸⁴.

На порядку денному для обох сторін конфлікту залишається питання взаємного відшкодування завданих збитків і подальшого відновлення та захисту об'єктів культурної та історичної спадщини. У 2021 році Вірменія та Азербайджан

¹⁸³ Isayev H. Displaced from Karabakh watch reconstruction process with hope, concern. 05.10.2022. URL: <https://eurasianet.org/displaced-from-karabakh-watch-reconstruction-process-with-hope-concern>

¹⁸⁴ Humanitarian consequences of the conflict between Armenia and Azerbaijan. 13.09.2021. URL: https://pace.coe.int/en/files/29401/html#_TOC_d36e76

ініціювали одна проти одної судові розгляди у Міжнародному суді ООН відповідно до Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. У грудні 2021 року Суд виніс рішення з вимогою до обох держав «важити всіх необхідних заходів для запобігання підбурюванню та сприянню расовій ненависті», а також до Азербайджану щодо необхідності запобігти актам вандалізму проти вірменської культурної спадщини¹⁸⁵.

У резолюції Європейського парламенту від 10 березня 2022 року¹⁸⁶ засуджується політика Азербайджану щодо стирання вірменської культурної спадщини в Карабасі та навколо нього; також вітається пропозиція ЮНЕСКО направити незалежну експертну місію до Азербайджану. За місяць до того у відеоформаті була досягнута домовленість за участю президентів Азербайджану, Вірменії, Франції та Ради ЄС щодо направлення місії ЮНЕСКО до обох держав¹⁸⁷. Разом з тим, станом на початок листопада 2022 року дослідницька місія ЮНЕСКО так і не була направлена ані до Азербайджану, ані до Вірменії – попри запити з боку офіційних осіб обох держав^{188 189}.

Тим часом Азербайджан виділяє кошти в культурну реабілітацію у звільнених районах, а також загалом на охорону на своїй території понад 1200 об'єктів релігійної та культурної спадщини, незалежно від її походження. Баку наполягає на тому, що не здійснює жодних репресивних дій проти історичних пам'яток. Разом з тим в Азербайджані ставлять під сумнів історичну цінність окремих об'єктів релігійного значення, які були побудовані в період окупації.

Перспективи реінтеграції непідконтрольних територій Азербайджану

Позиція азербайджанського уряду щодо Карабаху залишається незмінною – всі території Азербайджану мають бути звільнені. Планується, що решта районів Карабаху буде поступово інтегрована під пряме управління Баку. Водночас, азербайджанське керівництво не може ігнорувати переважаюче вірменське населення, яке залишилось власне в Карабасі.

Актуальності не втрачає питання майбутнього територій, які Азербайджан планує повернути під свій контроль. У період до 44-денної війни Баку заявляв, що готовий запропонувати регіону певний автономний статус, якщо Вірменія визнає його азербайджанською територією. Однак після військової перемоги варіант автономії зник з порядку денного в Азербайджані. «У вірмен, які проживають у Карабасі, не буде ні статусу, ні незалежності, ні якихось особливих привілеїв. Їхні права будуть захищені так само, як права громадян Азербайджану, так само, як права народів, які проживають в Азербайджані», – заявив президент Азербайджану І.Алієв¹⁹⁰.

Він неодноразово запевняв, що після відновлення азербайджанського контролю над територією Карабаху вірменська частина населення зможе жити там в умовах безпеки та на рівних правах. І.Алієв наголошує, що вірмени, які проживали в регіоні до початку конфлікту та їх нащадки є громадянами Азербайджану¹⁹¹. Однак на практиці Баку так і не презентував практичний план реалізації процесу реінтеграції

¹⁸⁵ Application of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Armenia v. Azerbaijan). No. 2021/34. 07.12.2021. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/180/180-2021207-PRE-01-00-EN.pdf>

¹⁸⁶ European Parliament resolution of 10 March 2022 on the destruction of cultural heritage in Nagorno-Karabakh. 10.03.2022. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0080_EN.html

¹⁸⁷ Миссия ЮНЕСКО будет направлена в Азербайджан и Армению. 04.02.2022. URL: <https://report.az/ru/vneshnyaya-politika/missiya-yunesko-budget-napravlena-v-azerbajdzhani-i-armeniyu/>

¹⁸⁸ Two years on from the conflict, Armenia must face justice for its destruction of Azerbaijani cultural heritage. 10.11.2022. URL: <https://aze.media/two-years-on-from-the-conflict-armenia-must-face-justice-for-its-destruction-of-azerbaijani-cultural-heritage/>

¹⁸⁹ Armenian culture minister urges UNESCO member states to send mission to Karabakh to save heritage from Azeri destruction. 29.09.2022. URL: <https://armenpress.am/eng/news/1093713.html>

¹⁹⁰ Ильхам Алиев: У проживающих в Карабахе армян не будет ни статуса, ни независимости, ни каких-то особых привилегий. 13.08.2022. URL: <https://report.az/ru/vneshnyaya-politika/ilham-aliev-u-prozhivayushih-v-karabahе-armyan-ne-budget-ni-statusa-ni-nezavisimosti-ni-kakih-to-osobyh-privilegij/>

¹⁹¹ Ильхам Алиев дал интервью японской газете Nikkei. 21.10.2020. URL: <https://president.az/ru/articles/view/43836>

цих територій та відновлення на них азербайджанської юрисдикції, який вимагає вирішення багатьох питань (наприклад – відновлення функціонування азербайджанської адміністрації та системи освіти, порядок видачі місцевому населенню азербайджанських паспортів тощо). Це дозволяє скептикам підозрювати Азербайджан в неготовності виконувати заяви щодо надання всіх необхідних прав вірменам Карабаху.

Деякі експерти сумніваються, що Азербайджану потрібен Карабах із вірменським населенням. Вони вбачають ознаки тиску на місцеве населення в останніх діях азербайджанських військових в районі конфлікту. Вірменська сторона критикує тимчасове перекриття газопостачання в непідконтрольні Баку райони та застосування гучномовців для інформаційного впливу на населення поблизу лінії розмежування, через які транслюються заклики приймати азербайджанське громадянство або виїджати з Карабаху¹⁹².

Ситуацію загострює наявність в зоні конфлікту вірменських поселенців, які переїхали туди в рамках політики вірменської влади в період окупації. Частину цієї групи складають вірменські мігранти з Лівану та Сирії, які оселялися навіть не в самому Карабасі, а в окупованих районах, які оточують територію колишньої НКАО (переважно – в районі Лачину). Азербайджан вважає їхнє поселення незаконним та таким, що суперечить Женевській конвенції¹⁹³. Азербайджанські посадовці заявляють, що такі особи мають покинути територію Азербайджану разом з вірменськими незаконними збройними формуваннями¹⁹⁴. При відновленні азербайджанської юрисдикції над районом Лачину в серпні 2022 року вірменське населення, яке проживало в населених пунктах навколо Лачинського коридору, в найкоротші терміни виїхало звідти, побоюючись репресій.

В своїх промовах до іноземної аудиторії І.Алієв запевняє, що Азербайджан просуває «нову еру миру та співпраці на Кавказі»¹⁹⁵. Проте слова азербайджанського президента не змогли переконати вірменську сторону в тому, що карабаським вірменам нічого не загрожує. Серед вірменських політологів переважає думка, що відновлення азербайджанської юрисдикції на території Карабаху означає депортацію або знищення місцевих вірмен та вірменської культурної спадщини¹⁹⁶. Цим вони пояснюють неготовність абсолютної більшості вірмен Карабаху жити в складі Азербайджану за будь-яких умов. Враховуючи рівень антагонізму та глибину конфлікту, який розвивається вже на рівні суспільств, вони не вбачають перспектив для існування вірменського населення на територіях Азербайджану. Вірменське суспільство консолідоване в цьому питанні – мова йде як про населення самої Вірменії, так і про жителів Карабаху. Публічна позиція вірменського населення регіону відкидає будь-яку можливість реінтеграції до складу Азербайджану – навіть за умов отримання автономного статусу. Вона підтверджується тим фактом, що протягом двох років, які пройшли із завершення 44-денної війни, не спостерігається повернення додому вірменського населення підконтрольних Баку територій (Гадрут, Шуша).

Наразі саме питання відсутності взаємної довіри залишається ключовою перепоною для мирного процесу. Високий рівень антагонізму – при цьому не лише на політичному, а й на суспільному рівні – ставить під сумніви можливість співіснування азербайджанців та вірмен в складі однієї держави – Азербайджану. Саме теза про загрозу вірменському населенню Карабаху використовується Вірменією для

¹⁹² Панченко Ю. Удар по амбіціях РФ: як війна в Україні дала Азербайджану шанс для наступу в Карабаху. 28.03.2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/03/28/7136747/>

¹⁹³ Саргсян Т. Алиев заявил, что Баку собирается вновь заселить Лачин и прилегающие села азербайджанцами. 12.08.2022. URL: <https://rus.azatutyun.am/a/31985684.html>

¹⁹⁴ Ali Alizada Twitter Account. 26.08.2022. URL: https://twitter.com/ali_f_alizada/status/1563200288470618115?s=21&t=8B8MgpPxa-l1xUOo1LBWiw

¹⁹⁵ Ilham Aliyev Twitter Account. 01.05.2022. URL: <https://twitter.com/presidentaz/status/1520739129616699394>

¹⁹⁶ Згідно з опитуванням, проведеним Центром міжнародної безпеки в січні-лютому 2022 р.

апелювання до специфічності конфлікту та наголосу на необхідності його вирішення із врахуванням безпекових інтересів жителів регіону. Натомість в Баку вважають це виключно внутрішньополітичним питанням, яке не має відношення до процесу вірмено-азербайджанського врегулювання. Його вирішення ймовірно потребує зовнішньої модерації та тривалого процесу налагодження громадського діалогу.

Роль міжнародних організацій у вирішенні гуманітарних проблем регіону

Основним напрямком міжнародних гуманітарних зусиль в зоні вірмено-азербайджанського конфлікту з початку 1990-х рр. та до 2020 р. була підтримка внутрішньо переміщених осіб з Карабаху та прилеглих районів. Низка організацій запустили декілька програм невеликого масштабу, що включали в себе надання допомоги, а також розмінування території Карабаху. До числа таких об'єднань належать Міжнародний комітет Червоного Хреста, «Лікарі без кордонів» та HALO Trust.

Напередодні 44-денної війни МКЧХ виконував гуманітарну роботу. Через делегації в Баку та Єревані та місію в Карабасі організація надавала підтримку громадам, які проживають уздовж лінії зіткнення та міжнародного кордону між Вірменією та Азербайджаном. МКЧХ також працював над з'ясуванням долі зниклих безвісти та наданням допомоги їхнім сім'ям, стежив за умовами утримання військовополонених, відігравав роль нейтрального посередника для сприяння передачі та репатріації звільнених осіб. Робота по цих напрямках ведеться по сьогоднішній день.

Діяльність організації «Лікарі без кордонів» включала надання медичного обладнання та підтримки в зоні конфлікту в 1992–1997 рр., а також реалізацію проєкту проти туберкульозу в 1997–2003 рр.. Щоправда, в 2019 р. «Лікарі без кордонів» припинили свою діяльність в регіоні, передавши національним органам охорони здоров'я проєкти, над якими працювали.

Доступ на територію Карабаху мала і інша організація – заснована у Великобританії HALO Trust, яка присутня в регіоні з початку 2000-х років і займається розмінуванням зон, що постраждали від війни.

Більш широкій гуманітарній діяльності перешкоджала відсутність прогресу в процесах політичного врегулювання. Міжнародні організації не могли вести діяльність в Карабасі без згоди уряду Азербайджану¹⁹⁷. В результаті гуманітарне забезпечення підконтрольних вірменським формуванням територій здійснювалось вірменською стороною, ресурси якої були обмеженими. Підтримку у вирішенні цього питання надавала вірменська діаспора закордоном.

Ескалація ситуації в 2020 році привела до посилення уваги міжнародних організацій до Карабаського конфлікту. Ключовим питанням, до якого була прикута увага, стало забезпечення прав людини. В листопаді 2021 р. Комісар Ради Європи з прав людини Дуня Міятович опублікувала меморандум, присвячений гуманітарним наслідкам конфлікту. Найбільш гострими проблемами у меморандумі називаються висока концентрація мін та інших вибухонебезпечних знарядь війни у регіоні; питання військовополонених та зниклих безвісти; проблема біженців та переміщених осіб; порушення прав людини.

Разом з тим, Комісар зазначила, що доступ до зони конфлікту залишається вкрай обмеженим для організацій, які надають гуманітарну допомогу, а також для місій з моніторингу ситуації з правами людини. Їх робота дедалі частіше стикається з перешкодами¹⁹⁸.

¹⁹⁷ MacFarlane S. N., Minear L. Humanitarian Action And Politics: The Case Of Nagorno-Karabakh. 1997. Occasional Paper 25. URL: https://ciaotest.cc.columbia.edu/wps/wibu/0015217/f_0015217_12847.pdf

¹⁹⁸ Memorandum on the humanitarian and human rights consequences following the 2020 outbreak of hostilities between Armenia and Azerbaijan over Nagorno-Karabakh. URL: <https://rm.coe.int/commdh-2021-29-memorandum-on-the-humanitarian-and-human-rights-consequ/1680a46e1c>

У відповідь на опублікований меморандум Вірменія та Азербайджан звинуватили один одного у перешкодженні міжнародним організаціям надавати допомогу цивільному населенню. Баку готовий підтримати поїздки персоналу агенств ООН в зону конфлікту лише в тому випадку, якщо вони здійснюватимуться через територію Азербайджану – будь-які інші маршрути (в'їзд з Вірменії) розглядаються як порушення азербайджанських кордонів. Також Азербайджан заперечує проти відкриття офісів міжнародних організацій на все ще непідконтрольних територіях Карабаху, заявляючи, що їх діяльність має здійснюватися представництвами в Баку. У відповідь на це Єреван почав наполягати на тому, щоб міжнародні агентства мали доступ до населених вірменами частин Карабаху лише з території Вірменії. Враховуючи атмосферу глибокої недовіри та зв'язок із проблемою політичного статусу регіону, компромісу з питання доступу міжнародних організацій буде важко досягнути.

У Резолюції 2391 (2021) Парламентської Асамблеї Ради Європи зазначено, що Міжнародний комітет Червоного Хреста відіграє важливу роль як єдина міжнародна організація, яка має доступ до всього регіону, охопленого конфліктом¹⁹⁹. В той же час допомогу біженцям з Карабаху на території Вірменії надає низка міжнародних структур – не лише МКЧХ, а й Верховний комісар ООН у справах біженців, «Дія проти голоду», «Людина в біді», ЮНІСЕФ, Програма розвитку ООН, Всесвітня продовольча програма тощо. Найбільшими донорами гуманітарної допомоги є Сполучені Штати Америки, Європейський Союз, Російська Федерація, Японія, Франція, Канада, Норвегія, Швеція²⁰⁰.

Фінансова та консультативна підтримка з боку міжнародних організацій та іноземних урядів могла б полегшити надання допомоги переміщеним особам, однак їхня діяльність в Карабасі залишається заблокованою. Спроможність задоволити потреби жертв конфлікту більшою мірою залежить від укладення політичних домовленостей між Баку та Єреваном. Крім того, в контексті розвитку паралельних треків, спрямованих на мирне врегулювання Карабаського конфлікту, певні перспективи може мати цивільна місія ОБСЄ. На думку Т. де Ваала, в нових умовах вона як і раніше може ефективно діяти в якості нейтрального міжнародного спостерігача, повідомляючи про скарги цивільного населення в зоні конфлікту, відстежуючи несанкціоновані або підозрілі дії та виступаючи посередником в місцевих суперечках²⁰¹.

¹⁹⁹ Humanitarian consequences of the conflict between Armenia and Azerbaijan / Nagorno-Karabakh conflict. 27.09.2021. URL: <https://pace.coe.int/en/files/29483/html>

²⁰⁰ Armenia Inter-agency Response Plan Update 2021 (October 2020 - December 2021). 28.10.2021. URL: <https://reliefweb.int/report/armenia/armenia-inter-agency-response-plan-update-2021-october-2020-december-2021>

²⁰¹ De Waal T. Unfinished Business in the Armenia-Azerbaijan Conflict. 11.02.2021. URL: <https://carnegieeurope.eu/2021/02/11/unfinished-business-in-armenia-azerbaijan-conflict-pub-83844>

ВИСНОВКИ

Осінні події 2020 року стали визначальними для Південного Кавказу. 44-денна війна радикально змінила статус-кво в зоні Карабаського конфлікту. Її результати не лише відкривають новий етап в історії регіону та створюють нову регіональну реальність. Вони дають матеріал для роздумів та оцінки (не)ефективності міжнародних зусиль, покликаних запобігти ескалації.

Військова перемога Азербайджану наочно демонструє, що дієвість силового інструментарію для відновлення територіальної цілісності не можна відкидати. Гуманістичні сподівання на дипломатію, компроміси та принципи мирного врегулювання як універсальну панацею від війни не справдилися. Азербайджан зумів забезпечити воєнну перевагу над Вірменією та реалізував її в ході швидкоплинної військової кампанії. Успіхи Баку були зафіковані в Заяві про припинення вогню від 10 листопада 2020 року. Згідно з її умовами Азербайджан не лише відновлював контроль над всіма сімома окупованими районами навколо території колишньої НКАО (зберігаючи відвойовані позиції в межах власне Карабаху), але й отримував гарантію безпечної транспортного сполучення з Нахічеванським анклавом через територію Вірменії. Хоча ця умова досі не виконана (не в останню чергу через розплівчасті формулювання і новий формат модерації конфлікту з боку Кремля), її фіксація в документі підсилює переговорні позиції Азербайджану в дипломатичному процесі після та за наслідками 44-денної війни.

Проте, сила не є універсальним засобом. Її застосування може бути успішним лише за умови поєднання кількох факторів. Азербайджан ретельно готовувався до можливості військової операції, розбудовуючи та реформуючи національні збройні сили. Він мав в своєму розпорядженні необхідні для цього ресурси. Об'єктивні умови надали йому перевагу над Вірменією. Це не зменшує значення фактору ефективного управління та суспільної самовідданості, спрямованих на реалізацію національної ідеї – реваншу за поразку в Першій Карабаській війні та звільнення окупованих територій. Проте пояснює, що азербайджанський досвід не слід вважати панацеєю для всіх конфліктів.

В той же час сам підхід Баку до відбудови національних збройних сил заслуговує на особливу увагу. Новітні підходи до планування та підготовки дозволили Азербайджану побудувати сучасну високомобільну армію, яка в бою здобула перемогу над вірменською армією старого радянського зразку. В умовах загострення конфліктогенності регіонального ландшафту на Південному Кавказі азербайджанський досвід розбудови національного оборонного сектору (зокрема, щодо реформування збройних сил, їх належного матеріального забезпечення, стратегії і тактики їх застосування тощо) можна вважати цілком ефективним та взірцевим з точки зору його використання іншими пострадянськими державами.

З військової точки зору 44-денна війна підтвердила правильність тверджень щодо ключової ролі поінформованості про події на полі бою та оперативного реагування на зміни обстановки для здобуття військових успіхів. Символом перемоги Азербайджану стали безпілотні летальні апарати – турецькі ударні дрони Bayraktar TB2 та ізраїльські дрони-камікадзе Harop. Проте насправді ключову роль зіграло створення азербайджанськими військами єдиного інформаційного простору, що дозволило ефективно застосовувати наявні в їх розпорядженні засоби (БПЛА були лише одним із них – надзвичайно важому роль в перемозі Азербайджану зіграла артилерія). Також не слід забувати про високий бойовий дух і мотивацію азербайджанських військових – адже звільнення окупованих територій було основою національної ідеї та консолідуючим фактором азербайджанського суспільства.

Натомість поразка вірменських формувань показала, що наявність готових боротися солдатів (не слід недооцінювати прагнення людей у вірменських окопах відстоювати утримані позиції) не може компенсувати нестачу фахової військової підготовки та матеріально-технічного забезпечення, помилки військового командування та прорахунки політичної еліти.

Відновлення бойових дій в зоні карабаського конфлікту було неминучим, враховуючи крайній антагонізм між Єреваном та Баку (при цьому не лише на вищому політичному рівні, але й в суспільному сприйнятті, що робило ідею будь-яких поступок токсичною для обох сторін). Можна констатувати, що в ході цієї війни Азербайджан досяг серйозного успіху в справі відновлення своєї територіальної цілісності, визнаної міжнародним правом. Засоби та супутні жертви, якими супроводжувався цей процес, можуть викликати невдоволення сторонніх спостерігачів, які сподівалися на мирне врегулювання. Проте вони не можуть заперечувати той факт, що Баку мав право застосувати силу для відновлення своїх міжнародно визнаних кордонів.

В той же час слід зауважити, що під юрисдикцію Баку переважно повернулись райони, де майже не було вірменського населення (за виключенням міст/районів Гадрут і Шуша, ряду сіл Ходжавендського і Ходжалинського районів на території колишньої НКАО, а також частини Лачинського та Кельбаджарського районів, де в період окупації селилися вірменські поселенці). Втім, продовження деокупації регіону передбачає повернення азербайджанського прапора в райони компактного проживання вірмен в Карабасі. Це актуалізує інше важливe питання, яке визначає порядок денний нинішнього переговорного процесу – а саме гарантування безпеки і прав вірменського населення Карабаху. Саме до нього завжди апелювала Вірменія, відстоюючи свою позицію щодо карабаського врегулювання – і для Єревана майбутня доля карабаських вірмен залишається принциповим питанням.

Доводиться констатувати, що попри значні зміни в регіоні, конфлікт остаточно не завершений. Азербайджан відновив контроль над сімома окупованими районами та частиною території колишньої НКАО. Проте його територіальна цілісність повністю не відновлена. При цьому вимоги Баку щодо роззброєння та виведення вірменських формувань з території, що перебувають в зоні відповідальності російського військового контингенту, не виконані. Росія фактично узяла так звану «НКР» під свій протекторат, і намагається використовувати новий поствоєнний статус-кво, що склався в регіоні, у власних імперських інтересах.

Баку має потенціал для завершення процесу деокупації за допомогою силових інструментів, проте цей сценарій загрожує втратами – людськими, матеріальними та в першу чергу іміджевими. Відтак більш прийнятними інструментами врегулювання конфлікту залишаються дипломатія та порозуміння. Відзначимо, що його остаточне завершення буде можливе не стільки тоді, коли азербайджанський прапор повернеться до Ханкенді / Степанакерта, а процедура демаркації вірмено-азербайджанського кордону буде завершена. Мир, якого потребує Південний Кавказ, прийде лише за умов порозуміння вірменського та азербайджанського суспільств.

Без врегулювання конфлікту на суспільному рівні досягнення стабільного миру в регіоні неможливе за огляду на крайній антагонізм між обома конфліктуючими сторонами. Навіть досягнення політичного компромісу не зможе нівелювати фактор історичної ворожнечі та несприйняття сторонами одної – що в далекосяжній перспективі створюватиме передумови для збереження конфронтації. Враховуючи масштаби взаємних претензій сторін конфлікту, вирішити цю проблему буде вкрай

важко. Це потребуватиме часу та зусиль, які мають спрямовуватися на розвиток громадського діалогу.

Довгий час значною перепоною в процесі мирного врегулювання була неготовність як Азербайджану, так і Вірменії до серйозних компромісів для досягнення мирної угоди. Військові перемоги окрияли та формували жорстку позицію переможця на дипломатичному фронті. Так після успіхів в Першій Карабаській війні Вірменія не була готова до жодних поступок – навіть стосовно деокупації районів навколо території колишньої НКАО, стосовно яких в минулому не висувала претензій. Аналогічні тенденції простежуються й в позиції Азербайджану після перемоги в 44-денної війні. Заяви про те, що в конфлікті вже поставлена крапка, і він де facto вирішений, не відповідають реаліям – адже частина території Карабаху все ще залишається поза юрисдикцією Баку, а майбутня доля місцевого вірменського населення викликає стурбованість впливових міжнародних акторів.

Азербайджан наразі намагається розділити процеси відновлення територіальної цілісності в аспекті реінтеграції Карабаху та досягнення мирної угоди з Єреваном. Перше питання він вважає виключно внутрішньополітичним. Проте процес його вирішення очевидно залишатиметься під пильною увагою міжнародної спільноти, стурбованої долею вірменського населення регіону. Заяви Баку про надання азербайджанського громадянства вірменам, які проживали в регіоні до початку конфлікту, та їх нащадкам – логічний та очікуваний крок. Проте відсутність прозорих механізмів імплементації процесу реінтеграції та поетапного відновлення азербайджанської юрисдикції над Карабахом викликає занепокоєння в міжнародній спільноті. Азербайджану – якщо він не хоче зазнати іміджевих втрат – слід переконати світ в тому, що він має чітке бачення майбутнього регіону, в якому знайдеться місце для всіх його жителів. В той же час західні ліберальні демократії повинні з розумінням ставитися до специфіки вирішення конкретних аспектів цього процесу (наприклад – прийняти факт, що з точки зору Азербайджану переселення вірмен до Карабаху після початку конфлікту є незаконним, і що такі поселенці не є автохтонним населенням регіону).

Якщо гуманітарні проблеми є стримуючими чинниками мирного процесу, то майбутні економічні дивіденди можуть стати його локомотивом. Протягом багатьох років вірмено-азербайджанський конфлікт залишався фактором, що заважав сталому розвитку регіону Південного Кавказу, зокрема повноцінному використанню його geopolітично важливого транзитного потенціалу для трансконтинентальних маршрутів у форматі Північ-Південь та Схід-Захід. Результати 44-денної війни змінили цю ситуацію. У випадку досягнення всеосяжної мирної угоди між сторонами конфлікту це може сприяти оздоровленню регіонального середовища – користь від чого отримають як країни регіону, так і зацікавлені зовнішні гравці. Отже, економічний фактор створює передумови для інтенсифікації мирного процесу.

Нормалізація відносин із сусідами в першу чергу потрібна Вірменії, яка в умовах закриття кордонів з Туреччиною та Азербайджаном зазнає значних економічних збитків. Вона виключена з региональних транспортних маршрутів. Наявні шляхи сполучення з Грузією та Іраном ненадійні через природні умови (гірська місцевість), а в деяких випадках також заблоковані через наближеність до зони конфлікту. Натомість досягнення політичного врегулювання відносин з Баку надасть Вірменії можливість в повній мірі використовувати свій транзитний потенціал. Повноцінне долучення країни до региональної системи транспортних зв'язків має сприяти подоланню кризових тенденцій та зростанню доходів, а також стане запорукою її успішного економічного розвитку в майбутньому.

Азербайджан розглядає розблокування транспортних маршрутів на Південному Кавказі крізь призму перспектив Зангезурського коридору. Баку вважає, що саме цей маршрут є безальтернативним для виконання умов Заяви про припинення вогню від 10 листопада 2020 р. Він надає найкоротший шлях до Нахічеванського анклаву – відтак азербайджанська влада не бачить сенсу розглядати альтернативні, довші маршрути вірменською територією. Разом з тим Єреван побоюється, що у випадку відкриття коридору він втратить фактичний контроль над південними районами держави. Для Вірменії це неприйнятно як з точки зору захисту територіальної цілісності, так і в контексті збереження маршрутів сполучення з Іраном.

Вирішення цих протиріч в позиціях сторін, враховуючи глобальне значення проблематики транспортних коридорів, може стати одним із завдань зовнішніх спостерігачів-медіаторів. Активна робота міжнародної спільноти над вирішенням практичних аспектів взаємодії на Південному Кавказі може надати новий поштовх для процесів мирного врегулювання вірмено-азербайджанського конфлікту – і нівелювати той негативний образ, який сформувався навколо міжнародних зусиль щодо вирішення Карабаської проблеми.

44-денна війна наочно підкреслила загальновідомий в експертному середовищі факт провалу міжнародних зусиль щодо дипломатичного врегулювання Карабаського конфлікту протягом 1990-2010-х рр. Це сталося значною мірою через те, що міжнародна спільнота – як співголови Мінської групи ОБСЄ, так і міжнародні організації, відповідальні за підтримання міжнародного миру та безпеки – фактично відмовилася від застосування ефективних силових інструментів «примусу до миру», зайнявши вичікувальну позицію.

Так, з одного боку, жодна держава світу (включаючи Вірменію) не надала визнання сепаратистському руху карабаських вірмен. Непорушність принципу територіальної цілісності неодноразово підкреслювалась на міжнародній арені – і в даному контексті це слід трактувати як підтвердження поваги до міжнародно визнаних кордонів Азербайджану. Разом з тим в Баку обґрунтовано були невдоволені недостатньою підтримкою міжнародною спільнотою практичних заходів, спрямованих на відновлення азербайджанського суверенітету в Карабасі. Азербайджанські влада, експерти та суспільство вбачають політику подвійних стандартів, порівнюючи реакцію країн Європи та Північної Америки на конфлікт в Карабасі та інші конфлікти на пострадянському просторі. Свою роль тут зіграло й упередження щодо азербайджанської політичної системи з боку Заходу.

Важко не погодитися, що Карабаський конфлікт зовсім по іншому сприймався по обидва боки Атлантики, аніж події в Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії, Криму або на Донбасі. Проте компліментарне ставлення до ідеї вірменського сепаратизму не переросло в щось більше, аніж заяви та пропозиції окремих політиків, або ж юридично незобов'язуючі рішення органів влади, що не мають жодних зовнішньополітичних наслідків. Ніхто не планував реалізацію в Карабасі умовного «сценарію Косово» – адже це підривало б базові принципи міжнародного права. Проте умовно м'яка позиція міжнародної спільноти з питання вірменського сепаратизму лише підживлювала ілюзорні очікування Єревану, що статус-кво в регіоні, який був сформований за результатами Першої Карабаської війни, з часом може бути легітимізований. Ці ілюзорні сподівання, а також необґрунтовані розрахунки на беззастережну підтримку з боку РФ, заважали вірменському керівництву реалістично оцінювати ситуацію та вибудовувати раціональну політику на карабаському напрямку.

Міжнародна спільнота так і не змогла розробити дієві інструменти та пропозиції щодо вирішення Карабаського конфлікту – і в результаті самоусунулась від проблеми. Наявний протягом 26 років статус-кво – заморожування конфлікту – цілком влаштовував провідних гравців. Ніхто не був готовий до рішучих дій на користь жодної зі сторін. Фактично під прикриттям гуманістичних принципів «тільки б не було війни» медіатори демонстрували свою безпорадність, та неготовність брати відповідальність за вирішення міждержавних протиріч на Південному Кавказі.

Сформована задля вирішення конфлікту Мінська група ОБСЄ довела свою неефективність, продемонструвавши нездатність забезпечити виконання поставленого перед нею завдання – досягти всеосяжного врегулювання конфлікту. Її співголови – США, Франція та РФ – діяли виходячи з вузьконаціональних інтересів їх політики в регіоні Південного Кавказу, що унеможливило досягнення широкого консенсусу та узгодженості дій стосовно практичних кроків, необхідних для забезпечення довготривалого миру.

Завершення холодної війни та крах біполярної системи міжнародних відносин надавали країнам Заходу певні моральні переваги, які дозволили їм відігравати роль цивілізаційного орієнтира, покликаного привести світ до мирного співіснування, заснованого на принципах взаємоповаги та кооперації. Втім, вони не впоралися з цим завданням – в тому числі через неготовність до активного виконання такої ролі та помилки в реалізації зовнішньої політики. Останнє актуальне й в розрізі ситуації на Південному Кавказі. Актуальною проблемою стало нерозуміння специфіки регіону та відсутність потужного впливу на переговорний процес з боку «західної частини» співголів Мінської групи – США та Франції. Південний Кавказ становив для них інтерес здебільшого в контексті вирішення власних конкретних зовнішньо- та внутрішньополітичних завдань – на кшталт стримування Ірану або загравання з вірменським електоратом. В ширшому плані їх цілком влаштовувала домінуюча роль Росії в цьому регіоні, в результаті чого він тривалий час перебував в тіні російського вектору зовнішньої політики Вашингтону та Парижу (особливо це було помітно в 1990-і рр., коли Захід очікував якісних трансформацій в РФ та її розвитку демократичним шляхом). В результаті США та Франція залишили Південний Кавказ – і карабаську проблему – без належної уваги. Натомість для Росії вірмено-азербайджанський конфлікт був лише інструментом проекції свого впливу та імперських амбіцій – і вона ніколи не розглядала його завершення в якості перспективної зовнішньополітичної мети.

В цьому контексті слід розглядати й геополітичні результати 44-денної війни. Очевидним є посилення ролі Турецької Республіки на Південному Кавказі. Цю тенденцію в жодному разі не слід розглядати як виклик стабільності регіону – вона засвідчує природний шлях його розвитку, та обґруntовується регіональною вагою Анкари, яка перетворюється на активного геополітичного гравця. Справжньою загрозою, ключовим негативним наслідком 44-денної війни є посилення російських позицій в регіоні – коли Росія розмістила свій військовий контингент на території Карабаху та спробувала монополізувати вірмено-азербайджанський мирний процес.

Захід вже зробив помилку на початку 1990-х, коли фактично самоусунувся від вирішення багатьох проблем пострадянського простору та надав мовчазну згоду на домінування тут РФ. Вона не має повторюватися, адже Росія ніколи не буде грati конструктивну роль медіатора. Москва не зацікавлена у вирішенні конфліктів між колишніми радянськими республіками. Вона використовує антагонізм між ними в своїх інтересах – задля збереження власної гегемонії та проекції свого впливу. Росія реалізовує імперський проект «CPCP 2.0», в рамках якого хоче відновити панування

на територіях, які в минулому були частиною Російської Імперії або Радянського Союзу. У випадку Карабаського конфлікту яскраво проявляється її деструктивна роль в регіоні. Кремль намагається контролювати конфлікт задля того, щоб утримувати в своїй орбіті Єреван, і в той же час отримати важелі впливу на Баку. Всі надії, що Росія може виступити стабілізуючим фактором в регіоні, є хибними. Сподівання на те, що Кремль може стати гарантом безпеки карабаських вірмен, є марнimi – так само як і очікування, що Москва виступить високоекспективним медіатором та тиснутиме на Єреван задля інтенсифікації процесу мирного врегулювання на азербайджанських умовах.

Умови Заяви про припинення вогню від 10 листопада 2010 р. не лише зафіксували перемогу Азербайджану в 44-денній війні. Росія намагалася витиснути максимум з нового статус-кво в зоні конфлікту – і забезпечила створення пастки, в яку мали потрапити Єреван та Баку. Російські так звані «миротворчість» та «медіаторство» мали зберегти вплив Кремля на Південному Кавказі, посилюючи залежність Вірменії від Москви (з прицілом остаточного позбавлення її реального суверенітету) та впливаючи на характер російсько-азербайджанських відносин.

Повномасштабне російське вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року змінило геополітичні реалії глобальної політики. З одного боку, агресія проти України відволікає ресурси Москви від інших регіонів, а поразки фронтах зменшують російський силовий потенціал. Це послаблює Росію та відкриває нові можливості для країн Південного Кавказу. З іншого боку, дії РФ чітко показали її імперські неоколоніальні наміри – і цивілізований світ має на це адекватно реагувати. Протидія російському режиму має бути комплексною та реалізовуватися не лише за рахунок підтримки України, а й на інших напрямках. Слід залишити будь-які ілюзії щодо того, що чинний російський режим може зіграти конструктивну роль в будь-яких регіональних процесах. Не можна обманюватися, що кат України може стати «миротворцем» на Південному Кавказі. Країни, зацікавлені у врегулюванні вірмено-азербайджанського конфлікту, мають розуміти: це можливо зробити лише у випадку позбавлення Росії впливу в регіоні та перехоплення ініціативи в мирному процесі.

Створення альтернативних російському переговорних майданчиків в цьому контексті вкрай важливе. Останні ініціативи Європейського Союзу демонструють здатність Брюсселя зіграти провідну роль в забезпеченні миру в регіоні. Саме в цьому напрямку міжнародна спільнота має активно працювати, інтенсифікуючи вірмено-азербайджанський діалог на вищому рівні та сприяючи налагодженню відносин. Як Баку, так і Єреван є основними бенефіціарами мирного процесу, який потребує конструктивної модерації та має бути заснований на загальноприйнятих принципах мирного врегулювання: забезпечення безпеки та відновлення справедливості в зоні конфлікту на основі цілковитої та загальновизнаної поваги до норм міжнародного права та територіальної цілісності країн Південного Кавказу.